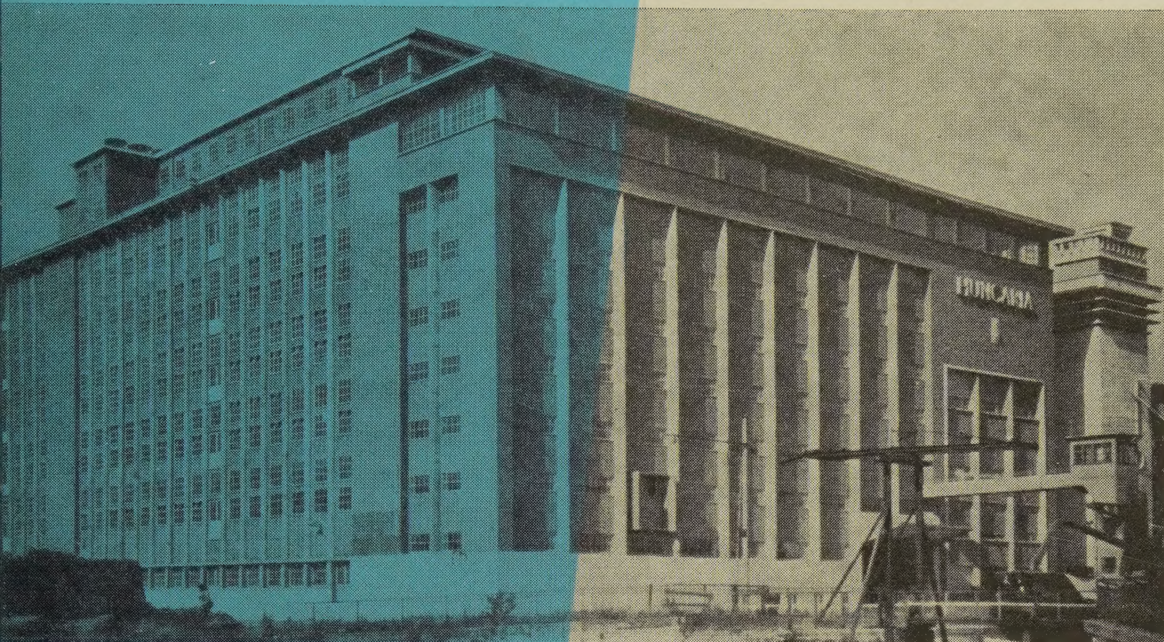
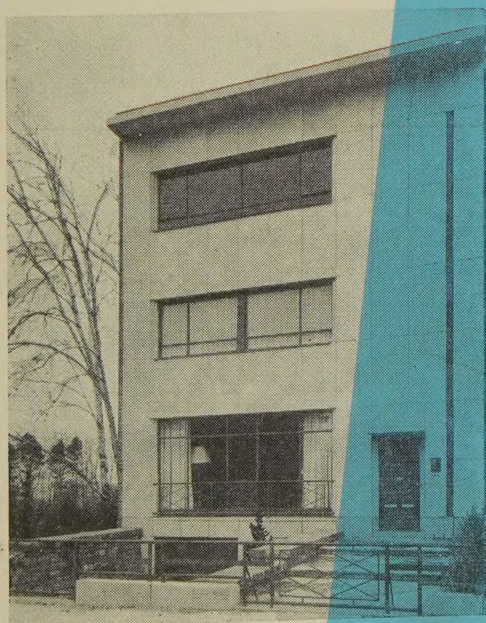
5
1950

FORUM

maandblad voor architectuur en gebonden kunsten

S. B. U. A. M.

Maandblad gewijd aan Architectuur en Gebonden Kunsten.
Opgericht door het Genootschap ,,Architectura et Amicitia"
in samenwerking met de Maatschappij tot Bevordering der
Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten, B. N. A.
Orgaan van het Genootschap A. et A.

Vijfde Jaargang No. 5 - 1950

FORUM

Redactie Secretaris: Th. H. Lunsingh Scheurleer, Hartenstraat 26², Amsterdam-C. aan wie alle voor de redactie bestemde stukken moeten worden gezonden

INHOUD VAN DIT NUMMER:

Werken van Belgische architecten, verenigd in de S.B.U.A.M.
Rede van arch. W. M. Dudok op het congres, ter gelegenheid van het zesde lustrum van de S.B.U.A.M.

KRONIEK:

Boekbespreking

Het volgende nummer zal o.m. gewijd zijn aan:

De tentoonstelling ,,Rotterdam Ahoy"

,,FORUM" verschijnt met 12 nummers per jaar

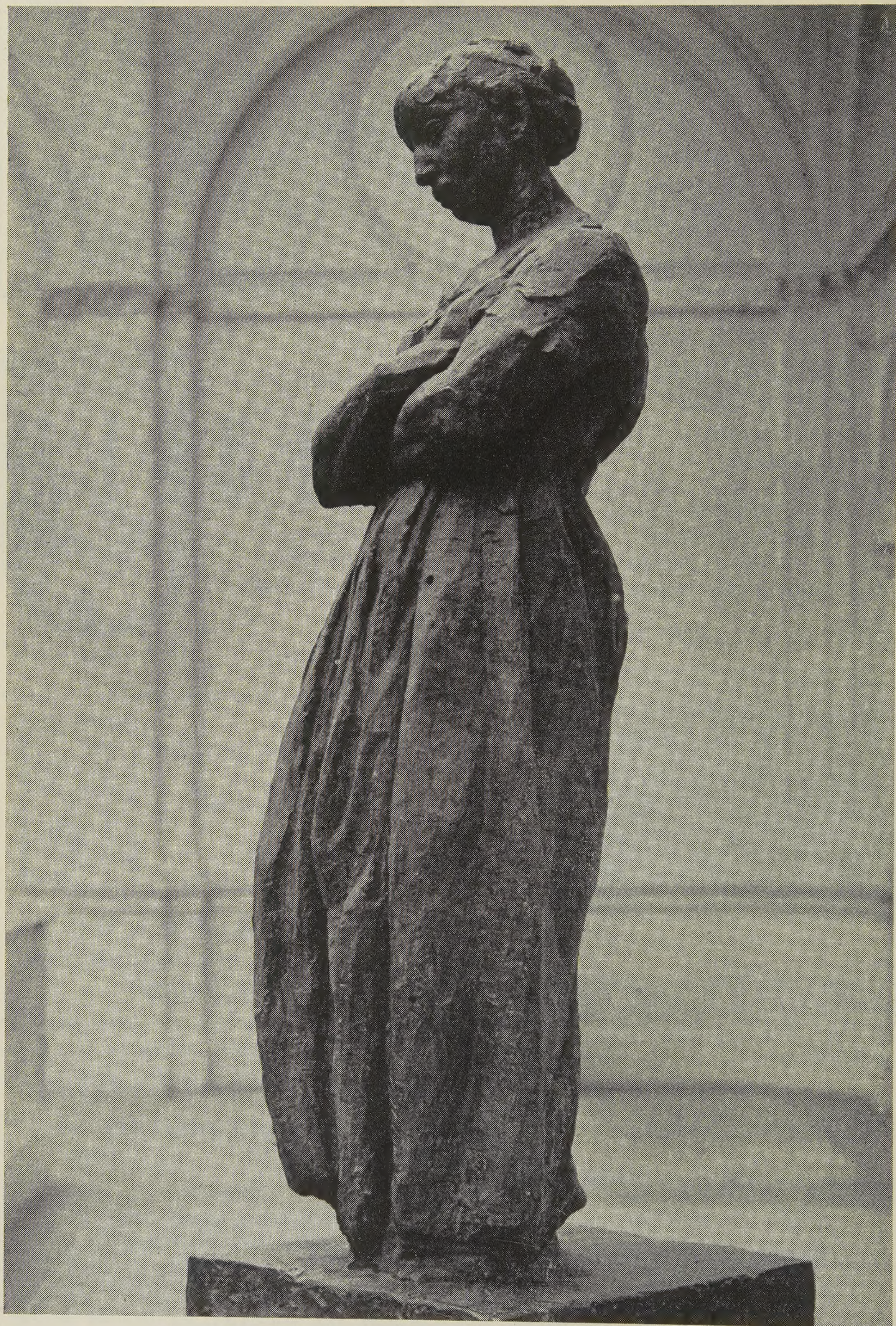
Abonnementsprijs ƒ 20.—
Voor leden A. et A. of B. N. A. ƒ 15.50
Losse nummers, indien aanwezig ƒ 2.10 per nummer
Alles franco per post bij vooruitbetaling te voldoen
Voor België Frs. 340.—

Prijs van dit nummer f 2.10

Voor België bij: N.V. Nederlandsche Boekenimport v.h. Van Ditmar, Markgravestraat 10, Antwerpen

Voor advertenties wende men zich tot de uitgever

Uitgave en Administratie: G. VAN SAANE, Herengracht 406
Amsterdam-C. - Telefoon 36186 - Postrekening 681.31.

Rik Wauters ,,Huiselijke zorgen"

foto Stedelijk Museum Amsterdam

S. B. U. A. M.

Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes

Ter inleiding bij het werk van onze Belgische collega's

Onlangs vierde de Société Belge des Urbanistes et des Architectes Modernistes haar zesde lustrum. Bij die gelegenheid hielden Dudok en Perret redevoeringen, waarvan wij de eerste zowel in het Nederlands als in het Frans afdrukken.

Dit lustrum was voor ons aanleiding met deze Vereniging van Belgische collega's in contact te treden. Uit dit contact groeide het „Forum"-nummer dat thans voor U ligt en waarin U een bloemlezing vindt van in de laatste jaren uitgevoerde werken van onze collega's verenigd in de S.B.U.A.M.

Het verheugt ons, dat het mogelijk gebleken is een uitvoerige publicatie aan het werk van deze belangrijke Belgische groep te kunnen wijden en wij stellen er prijs op onze vrienden van de S.B.U.A.M. op deze plaats onze bijzondere dank voor hun zo gewaardeerde medewerking te betuigen.

Moge het nummer bijdragen tot wederzijds begrip en waardering onder de architecten van België en Nederland.

BELGIE — NEDERLAND

Toen wij de verzameling foto's en tekeningen ontvingen, bestemd voor reproductie in dit nummer, lag het voor de hand vergelijkingen te maken tussen deze Belgische werken en wat hier in Nederland gebouwd wordt.

Het werd ons daarbij wel spoedig duidelijk, dat er tussen de omstandigheden waaronder onze Belgische collega's werken en de onze wel zeer grote verschillen zijn. Het zou interessant zijn deze verschillen eens nader te analyseren en in een uitvoerig artikel te beschrijven. Dit zou echter buiten het kader van deze publicatie vallen en wij hebben ons moeten beperken tot enige vragen en enige opmerkingen, die bij ons opkwamen, aan onze collega Huib Hoste te Hove bij Antwerpen voor te leggen. De Heer Hoste, die van de aanvang lid van de S.B.U.A.M. geweest is en door deze vereniging aangewezen was voor het contact met ons, was zo vriendelijk in het hierop volgend artikel op deze vragen en opmerkingen in te gaan.

Zo spraken wij er onze verwondering over uit, dat behoudens een enkel voorlopig schetsje — dat wij niet opgenomen hebben — bij de gehele verzameling niet een inzending op het gebied van woningbouw was. En wij vroegen of de leden der S.B.U..A.M., die toch reeds 30 jaren bestaat en waaronder talrijke architecten van naam voorkomen, niet voor opdrachten voor woningbouw in aanmerking komen of dat er in België eigenlijk geen sociale woningbouw, zoals bij ons, bestaat.

Voorts troffen ons de vele, enkele of dubbele maar steeds smalle, woonhuispercelen, waarvan de inzending verscheidene — en inderdaad opzichzelf beschouwd geslaagde — voorbeelden biedt. Gaf voorheen, toen de afmetingen en de schaal bescheiden waren, deze bebouwingswijze voor het stadsbeeld geen moeilijkheden, in de tegenwoordige verhoudingen komen de moeilijkheden zeer duidelijk aan de dag. Hier in Nederland hebben wij getracht de hierbij zich voordoende uitwassen te breidelen door een regiem van welstandsbepalingen, waarmee in het algemeen slechts een zeer oppervlakkige „welstand" werd bereikt, of, zoals in de verschillende gevallen van wederopbouw van verwoeste stadskernen, door het aanstellen van supervisoren, die in het algemeen

wel meer bereikt hebben, doch wier resultaten toch vaak zeer aanvechtbaar zijn. In het besef, dat wij hier niet in staat geweest zijn de problemen van deze bebouwingswijze op te lossen, waren wij zeer benieuwd naar wat onze collega's in België, waar de bouwgrond veel meer dan bij ons versnipperd is in zeer smalle percelen, over dit onderwerp te vertellen hadden.

Een ander punt, dat onze aandacht getrokken had, was het voorkomen van zeer kleine binnenplaatsen of eigenlijk licht- of luchtschachten, zowel in de kleine, smalle huizen als in de grote appartementen. Deze zijn wel geheel in strijd met het streven naar openheid, dat, zowel in de plattegronden als in de gevels, tot uiting komt. Bij ons komen zulke binnenplaatsen sedert lang in het algemeen niet meer voor, doordat de toegestane bouwdiepte veel kleiner is. Het interesseerde ons de mening, juist van een Belgische collega van de S.B.U.A.M. hierover te horen.

Het was een goede gedachte van Hoste zich niet te beperken tot een kort zakelijk antwoord op bovenstaande, wel wat los en zonder diep verband gestelde, vragen, doch een algemene beschouwing te geven over het hedendaagse bouwen in België en de wettelijke en maatschappelijke factoren, die de werkzaamheid en de werken der Belgische architecten beïnvloeden, juist zoals wij bij het opwerpen der vragen eigenlijk gehoopt hadden.

Redactie

MODERNE ARCHITECTUUR IN BELGIE

door Huib Hoste

Ook architectuur kan men op verschillende wijzen bekijken en beoordelen, n.l. hetzij op absolute wijze het bouwwerk als een brok architectuur beschouwen, los van alle omstandigheden en overwegingen, hetzij op meer betrekkelijke wijze, d.i. daarbij wel rekening houdend met de omstandigheden waarin het gebouw ontstaan is, de materiële en geestelijke omgeving waarin het zich bevindt, enz. enz.

Het zal wellicht billijk zijn, indien men zich een oordeel wil vormen omtrent hetgeen op het gebied van moderne architectuur in België gepresteerd wordt, de laatste wijze van beoordelen als de goede te beschouwen.

Het is immers een feit dat, indien enerzijds ons land mag bogen op een reeks prachtige oude gebouwen en ensembles, anderzijds ons volk heden ten dage het gevoel voor architectuur volkomen verloren heeft; dat het verder, wat de aesthetische zijde betreft, zeer moeilijk volledig vertrouwen kan stellen in de nochtans vrijelijk gekozen architect.

Aangezien de opdrachtgever tenslotte het laatste woord heeft, is deze mentaliteit vaak de oorzaak van ware rampen op architectonisch gebied. Onze mensen waren tot voor kort vooringenomen tegen alles wat op moderne architectuur leek, en bovendien ontbrak stedebouwkundige wetgeving ons geheel.

Het is wegens al die jammerlijke omstandigheden, dat de grote animator die L. van der Swaelmen was, na de eerste wereldoorlog poogde de modern-voelende architecten samen te brengen. Dit was de aanleiding tot het stichten van de S.B.U.A.M., wier medestichters hier mogen vermeld worden: het waren Bodson, De Bruyne, De Ridder, De Ligne, Hoste, Thirion, Patris, Van Averbeke, Van de Voorde, Verwilghen.

Jongere leden sloten zich later daarbij aan en architecten die, zonder uitgesproken modernisten te zijn, toch iets fris in hun werk hadden, werden in de vereniging opgenomen. Het zijn jaren van harde strijd geworden en, kon de vereniging geen winst boeken op het gebied van de stedebouw, zij veroverde de voldoening van het grote publiek eerbied af te dwingen voor de moderne architectuur; zelfs werden, doch dit naar de persoonlijke smaak van de betrokken minister, enkele officiële opdrachten gegeven aan modernistische architecten.

De tweede wereldoorlog moest komen en er moest op Belgisch grondgebied heel wat verwoest zijn om ons het besluit betreffende de stedebouw te geven „zo wijselijk genomen door dH. Commissaris-Generaal Verwilghen" zoals de Directeur van de Technische Dienst van Kortrijk schreef in „Bouw" van 22 April 1950 (blz. 267). De hulp werd ingeroepen van al wie in den lande door eigen studie iets van stedebouw afwist, en zo kon een zeer degelijke ploeg tot stand komen in het Commissariaat zelf en kon het best mogelijke gedaan worden voor het opmaken der plannen voor de geteisterde gemeenten, die onder het besluit vielen.

Aangezien er onder de oorlog weinig of niet kon worden gebouwd, was die verplichte pauze toch een uitstekende gelegenheid om zoveel mogelijk onze ontzaggelijke achterstand in te halen.

Toen kwam de bevrijding en deze gelukkige gebeurtenis had in ons land op stedebouwkundig gebied gevolgen, die nogal verschillend beoordeeld worden. Terwijl b.v. in Nederland de tijdens de oorlog ingerichte Dienst voor het Nationaal Plan bleef bestaan en doorwerken, werd ons stedebouwkundig besluit onwettig verklaard en de ganse dienst afgeschaft. Wel werd na een paar dagen de besluit-wet opnieuw uitgevaardigd, doch op een paar uitzonderingen na, werden alle werkkrachten naar huis gestuurd; de reeds gepresteerde arbeid werd, zijnde het gevolg van een onwettig besluit, als nietig beschouwd, vernield of in de kelders als onbruikbaar materiaal opgeborgen.

Een ander feit is dat de bezetter alhier heel wat bijval geoogst had met zijn nationaal-socialistische theorieën over architectuur en wooninrichting en wel in zodanige mate, dat er fabrieken gebouwd werden voor het vervaardigen van zg. „bretoense" meubelen e.a.

Met de bevrijding kwamen wel uit Duitsland enkele goede stedebouwkundige krachten terug, maar verder, zoals iemand het op typische wijze uitdrukte, „schoten de urbanisten als paddestoelen uit de grond", en iets later bleek, dat de bevoegde diensten de wederopbouw niet in moderne, doch in nationale en regionale banen stuurden. Al hebben sommigen onder de nieuwe urbanisten reeds enige ervaring opgedaan, toch blijft het een feit, dat bij grotendeels vernielde gemeenten of stadswijken de wederopbouw andere wegen opgaat dan de S.B.U.A.M. het zou willen zien: heel zelden worden echt vooruitziende ontwerpen gemaakt, waarbij voor het algemeen belang ruilverkaveling en zo nodig onteigening op ruime schaal zouden toegepast kunnen worden en de beste vruchten afwerpen!

Om al deze redenen, en ook om verwarring te voorkomen, heeft S.B.U.A.M. gemeend bij haar lustrumviering het *Manifest 1950* te moeten uitvaardigen. Het luidt als volgt:

„Na het ontstaan van nieuwe uitdrukkingsmiddelen, na het vastleggen der stedebouwkundige grondbeginselen, ontstond omstreeks 1940 de behoefte aan een architectuur, die de functionele formules zou overschrijden. Gezien de huidige omstandigheden, zo op individueel als op internationaal gebied, zal het goed zijn, dat de moderne architect zijn sociale en ethische houding nagaat en vastlegt.

Er dient verklaard enerzijds, dat stedebouw het eindpunt is van alle architecturale strevingen, anderzijds, dat de architecten het als plicht moeten beschouwen de vernieuwende geest toe te passen bij alle gestelde vraagstukken en dit in functie van de huidige uitdrukkingsmiddelen.

Met stedebouw als uitgangspunt, mogen wij het volgende als vanzelfsprekend beschouwen: onze beschaving is in hoofdzaak een stedelijke, dus een collectieve; de stad is er de meest uitdrukkelijke manifestatie van; zij moet dus, zo op materieel als op moreel plan, terzelvertijd de individuele vrijheid en de voordelen van het collectief leven mogelijk maken.

De menselijke behoeften en de menselijke schaal zijn dan ook de maatstaf van alle op te lossen vraagstukken.

Dit sluit als dwingend ethisch gevolg in, dat het algemeen belang boven het particulier belang ligt, dat alles wat het collectief welzijn in de weg staat noodlottig is, dat de gemeenschap het individu te boven gaat.

Wij bevestigen diensvolgens, dat deze discipline deel uitmaakt van de inhoud van stedebouw, welke stedebouw men niet mag verwarren met welke administratieve opvattingen ook.

Deze nieuwe kracht maakt alle economische en sociale werkzaamheden ondergeschikt aan de ordenende en naar synthese strevende geest. Het plan wordt zodoende de basis van alle hedendaagse vraagstukken.

Architectuur, bijzondere grondslag van stedebouw, treedt nu buiten haar vorig kader. Haar leidend begrip kan samengevat worden als volgt: architectuur dient beschouwd te worden in het licht der toekomst en niet van het verleden; een gewijzigde sociale en economische orde vraagt een gewijzigde architectuur, die geen functionalisme noch utilitarisme mag zijn zonder uitdrukking, maar die, aan het programma van eisen voldoende, tevens de emotieve en visuele verlangens tegemoet komt; bovendien bevindt zich naast de zin voor techniek en kunst ook de sociale plicht. Dergelijke architectuur zal volmaakt zijn wanneer de scheiding tussen rede en gevoel zal zijn opgeheven; daartoe zullen vermoedelijk schilder- en beeldhouwkunst het hunne bijdragen".

Doch er zijn andere feiten waarmede rekening gehouden dient te worden en de redactie van „Forum" was zo vriendelijk ze zelf te formuleren.

„Komen Uw leden niet voor woningbouwopdrachten in aanmerking, of is er in België geen sociale woningbouw?"

Zeker bestaat die bij ons, en die gaat uit van de „dochtermaatschappijen" van de Nationale Maatschappij voor het bouwen van goedkope woningen. Het zijn de dochtermaatschappijen, die hun architect aanstellen; vroeger werden die wel eens onder de modernisten gekozen, nu blijkbaar niet meer. Het is een feit, een zeer betreurenswaardig feit, dat onze woningbouw niet beantwoordt aan hetgeen in andere landen op dit gebied geschiedt. Ook zal men in de vele internationale publicaties over dit onderwerp tevergeefs Belgische voorbeelden zoeken, omdat de samenstellers die blijkbaar „onder peil" achten.

Bij de redactie rijst verder de twijfel of, gezien onze smalle woonhuispercelen, ooit een mooie straatwand, ooit een mooi stedebouwkundig geheel mogelijk is. Dit probleem, zo wordt daaraan toegevoegd, bestaat ook in Nederland. Wat moet het dan ingewikkelder bij ons zijn, waar het bodemprobleem geheel verschillend is. Terwijl de Nederlandse gemeenten trachten zoveel mogelijk grond in handen te krijgen, vragen de Belgische gemeenten niets

beters dan hun grondeigendom te verkopen. Dit veroorzaakt soms „rampen", zoals b.v. het in smalle percelen leggen en verkopen door de gemeente Antwerpen van het prachtig beplante terrein der Wereldtentoonstelling 1930.

In ons land is dus de bodem versnipperd in een oneindig aantal smalle percelen, waarvan sommige niet breder zijn dan 2.50 en de eigenaars ervan zijn verwonderd — neen verontwaardigd — indien de stedebouwkundige diensten hun tegenwoordig geen bouwvergunning verlenen!

Geven de stedebouwkundige diensten directieven in zake straatwanden en welke?

Wij hebben het juiste antwoord op deze vraag uit de beste bron willen horen: de heer Bure, Algemeen Bestuurder voor Stedebouw was zo vriendelijk ons te ontvangen en wij hebben hem op de man af gevraagd hoe zijn diensten een aesthetische oplossing zagen van de straatwand. Zij geven toch hoogten aan van 6 tot 7 m voor woningen met een verdieping (de begane grond wordt bij ons niet onder de verdiepingen geteld), 9 tot 10 m, 12 tot 13 m voor meer verdiepingen. U laat dus telkens een zekere speling toe, die de rustige gang van het geheel niet bevordert. Bovendien hoeft een straatwand niet vervelend eentonig te zijn: architectuur verlangt wel eens accenten, zowel in de hoogte als in relief.

— Gij brengt mij niet in een slop! De gemeente-urbanist is meester bij het ontwerpen. Acht hij het nodig, dan kan hij een nieuwe perceelverdeling opleggen en een silhouet opmaken van de te bouwen straatgevels met de accenten welke hij nodig acht. Dit silhouet zal bindend zijn, evenals de door hem voorgeschreven bouwstoffen.

— O.i. zijn we nog niet zo dicht bij het doel. U zult zo goed als ik het z.g. individualisme kennen zowel van de grondeigenaars als van de architecten. Indien wij een straatwand veronderstellen met 20 percelen, kunnen aldaar 20 verschillende architecten optreden, die alle proberen hun opdrachtgever te voldoen en zichzelf uit te spreken!

— Hier gaat het er om de grondeigenaars te overtuigen; dit kan de urbanist indien hij op voldoende wijze gesteund wordt door het gemeentebestuur, dat hem aanstelde. Bouwvergunning kan toch geweigerd worden tot dat een ontwerp voorgelegd wordt, dat een behoorlijk onderdeel zal zijn van het geheel.

Tot zover de verklaringen van de vriendelijke Directeur, die echter o.i. het vraagstuk niet volledig oplossen. Tegen de weigering van een bouwvergunning kan beroep aangetekend bij de bestendige afvaardiging, die...... een politiek lichaam is.

Daaruit blijkt wel, dat er zowel bij onze architecten als bij het publiek nog heel wat opvoeding nodig is om dit laatste te overtuigen, dat het het beste is in te stemmen met hetgene de eersten hun voorstellen; maar, zullen deze, gezien het lage ereloon voor stedebouwkundig werk, het aan willen lange en soms moeilijke onderhandelingen te voeren?

De wederopbouw na de eerste wereldoorlog moest afgelopen zijn voordat onze gezagvoerders inzagen, dat een wetgeving inzake stedebouw nodig was. Wanneer eenmaal de huidige wederopbouw voltooid is, zullen zij wellicht inzien, dat een meer uitgebreide wetgeving noodzakelijk is. Intussen zullen wij „zitten" met de gevolgen van de huidige wederopbouw, en, in België leven de huizen langer dan in andere landen......, al mag dit niet beschouwd worden als een teken van goede gezondheid! „Waar de reden te vinden is", wordt verder gevraagd, „van die kleine binnenplaatsen welke bij een groot getal appartementgebouwen voorkomen, en wat wij ervan denken".

Die binnenplaatsjes worden „aera" genoemd en zij zouden dienen om lucht en licht te geven aan gang, keuken, badkamer, W.C. en soortgelijke lokalen. In hoever dit mogelijk is, hangt natuurlijk af van de grootte der aera en de omgeving ervan. Hun oorsprong is weer eens te vinden in de smalle panden, alsmede in de zucht naar winst van de eigenaars, die gebouwen begeren, waarvoor hun terrein feitelijk niet geschikt is.

Kon de architect toveren, hij zou hier heer en meester zijn! Nu eist men van hem een of meer aera's in één gebouw en men kan moeilijk een achterbouwrooilijn aanvaarden. Nu schijnen de stedebouwkundige diensten het te willen opnemen tegen de aera's: zo laat Antwerpen toe, dat een keuken van 6 m^2 uitziet op een aera van 8 m^2.

Hier mag misschien opgemerkt worden, dat een W.C. zonder buitenraam hier moeilijk goedkeuring verkrijgt, terwijl het in Nederland courant is.

Een punt dat alhier ook heel wat moeilijkheden opwerpt, is de vraag in hoever en op welke wijze stedebouwkundige verordeningen, die op zichzelf uitstekend zijn en geen moeilijkheden verwekken in nieuwe wijken, toepassing moeten vinden in bestaande, niet verwoeste stadsdelen. Iemand heeft b.v. een pand gekocht met de bedoeling er een bepaald gebouw op te plaatsen; mag hem nu een achterbouwrooilijn opgelegd worden welke de uitvoering van zijn plan onmogelijk maakt, en dit terwijl de omringende gebouwen ver buiten deze bouwlijn strekken? De voorgestelde maatregel zal in het geheel geen vrucht afwerpen en de belangen van de eigenaar in grote mate schaden.

Het ware voor ons interessant te vernemen op welke wijze men in Nederland soortgelijke gevallen oplost.

Neem me niet kwalijk, dat ik het antwoord op Uw vragen besluit met zelf een vraag te stellen. Van elkander trachten te leren is toch gezond!

Nog moet ik aan het vorige toevoegen, dat de S.B.U.A.M. niet alle modernistische architecten van ons land verenigt.

Naschrift van de redactie

Gaarne zullen wij met enkele woorden ingaan op de vraag, die onze Belgische collega ons voorlegt.

Vergelijking van stedebouwkundige regelingen in verschillende landen is steeds leerzaam. Vergelijking met een gunstiger regeling in het buitenland kan voor een architectenvereniging een krachtige steun zijn in haar streven naar verbetering. En uit het feit, dat collega Hoste spreekt over moeilijkheden in zake de toepassing der regeling van de bebouwingsdiepte door middel van achtergevelrooilijnen, blijkt wel, dat de Belgische architecten streven naar verbetering op dit gebied. Hoe de voorschriften in België zijn is ons niet bekend, zodat het ons niet mogelijk is tot een juiste vergelijking te komen van de regelingen aan beide zijden der grenzen, maar wellicht zal het onze Belgische collega's interesseren, dat, op grond van het in de Woningwet in het algemeen bepaalde, in de Amsterdamse Bouwverordening is vastgelegd, dat elke weg zowel een voorgevel-rooilijn als een achtergevel-rooilijn heeft. Van een opleggen van een achtergevelrooilijn aan eigenaren met bouwplannen is dus nooit sprake, want de achtergevel-rooilijn staat van meet af vast. In bepaalde in de Bouwverordening omschreven gevallen is door middel van vrijstellingen een soepele toepassing mogelijk. Het komt ons voor, dat zulk een principiële regeling toch wel van groot belang is. In dit verband is het wellicht nog interessant te vermelden, dat Amsterdam de oudste stad met een achtergevelrooilijnenregeling is, namelijk door de Willekeuren van 1615 en 1663, waarbij voor de blokken langs de hoofdgrachten — die toen aangelegd werden — achtergevelrooilijnen op een diepte van 100 Amsterdamse voeten werden vastgesteld, een regeling, die, al is er in de loop der drie eeuwen wel eens de hand mee gelicht, van zeer grote waarde gebleken is.

Intussen kan er verschil van inzicht bestaan over de wenselijke afstand tussen voor- en achtergevelrooilijn.

Men kan zich op het standpunt stellen, dat elke woning een aantal ruimten heeft, die niet aan de openlucht behoeven te liggen, waarvoor ligging aan een licht- en luchtschacht voldoende is. Ten aanzien van badkamers, bergplaatsen en dergelijke kan men dit toegeven, wij gaan zelfs hiermee verder en vinden een ventilatiekoker voldoende; ten aanzien van keukens lijkt ons dit zeer bezwaarlijk.

Zo vinden wij een doorsnede met de keuken aan zulk een schacht als in afbeelding op pag 169 gegeven wordt, rechtuit bedenkelijk en achten de vindingrijkheid, die er aan besteed is, verspild.

Het vraagstuk van de bebouwingsdiepte heeft vele kanten, houdt verband met gevelbreedte, met bebouwingsdichtheid enz., zelfs kan men in verband met de nieuwere bebouwingswijzen constateren, dat deze niet door rooilijnstelsels te regelen zijn, doch het zou ons hier in dit naschrift te ver voeren hierop in te gaan.

Stedebouw en architectuur als uitdrukking van eigen tijd *)

W. M. Dudok

Voordracht, gehouden in de Franse taal, op 24 Maart 1950 te Brussel, op uitnodiging van het Bestuur der S.B.U.A.M. (Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes) ter herdenking van het dertigjarig bestaan dezer vereniging.

Onze ontredderde wereld staat voor een stedebouwkundig en architecturaal probleem van een omvang als de cultuurgeschiedenis nog niet kende.

Waarom, waarde collega's, moeten wij dat probleem aanvaarden in moderne, en niet in traditionele geest?

Omdat kunstenaars mensen zijn, die leven in het heden, of eigenlijk zelfs in de toekomst.

Omdat de scheppende geest in het algemeen gericht is op vormvernieuwing en niet op vormherhaling.

Omdat wij van nature vernieuwers zijn.

Ziedaar reden genoeg.

En ik zou hiermee kunnen eindigen.

Maar dan zou ik Uw vereniging van modernisten, die mij de eer aandeed mij als een der uwen in Uw kring op te nemen, toch niet overtuigend geholpen hebben in Uw strijd tegenover een in het algemeen conservatieve maatschappij: een strijd die internationaal en van alle tijden is.

Ik wil dus trachten een modern streven te motiveren zoals ik dat als redelijk zie en in practijk tracht te brengen, en ik wil daaraan ook enkele critische beschouwingen verbinden, want ik ben het lang niet eens met alles, wat zich als „modern" aandient en ik meen de moderne architecturale kunst het best te dienen door excessen en dwaasheden te bestrijden.

Stedebouw en architectuur: wat is uiteindelijk beider doel?

Dat is: *harmonische organisatie van de ruimten, waaraan mens en maatschappij behoefte hebben.* Laten wij ons daar toch vooral goed rekenschap van geven.

Wanneer ik het gebied, dat ik in dit licht met U wil overzien, beschouw van het grote naar het kleine, (en dat lijkt mij een logische gedachtengang), dan kom ik dus eerst tot de stedebouw. Weliswaar hebben mijn beschouwingen voornamelijk betrekking op landen met een grote bevolkingsdichtheid, zoals België en Nederland, maar zij bezitten niettemin een verderstrekkende betekenis.

Wat dan direct onze aandacht vraagt is: de verhouding van de stad-als-geheel tot haar omgeving, het landelijk gebied. In onze tijd, die zulk een beangstigende aanwas der bevolking te zien geeft, die veelal nog zo chaotisch over de landen is verspreid, is er geen plaats meer voor het toeval. Het landelijk gebied moet beschermd worden tegen stelselloze uitbreiding en vooral tegen het ongebreideld opdringen van onze steden.

Het gave behoud van het land wordt volksbelang van grote betekenis. Naïeve trots voor stijgende bevolkingscijfers maakt meer en meer plaats voor het juiste inzicht, dat het menselijk geluk helemaal niet wordt gediend door onmatige groei van onze steden. Sneller verkeer, niet alleen in materiële zin, (ik denk hier aan de auto), maar vooral ook in geestelijk opzicht, (ik denk hier aan telefoon, radio, bioscoop) bindt de culturele voordelen van de samenleving niet meer in zo sterke mate aan grote bevolkingscentra. Het verkeer is trouwens ook van karakter gewijzigd. Werkte het spoorwegverkeer, gebonden als het is aan een star railsysteem, concentratie van bevolking in de hand, het veel vrijere autoverkeer heeft stellig een decentraliserende tendens. En decentralisatie is nodig, want de onmatige stadsuitbreiding en het steeds groeiende verkeer schept voor onze oude stadskernen nauwelijks oplosbare moeilijkheden.

Voorkomen is beter dan genezen: het wordt hoog tijd dat wij, stedebouwers, niet alleen denken aan stadsuitbreiding, maar ook aan stadsbeëindiging. Voordelen van concentratie gelden op elk gebied maar tot zekere grenzen: waarom zou dat ook niet zo zijn op stedebouwkundig gebied? Men begrijpe mij goed: wanneer ik hier stadsbeëindiging propageer, dan bedoel ik het stellen van zekere grenzen aan de horizontale uitbreiding. Het leven is dynamisch en een levende stad verandert steeds en daartoe moet binnen die grenzen ook gelegenheid blijven bestaan. Maar de groei die ik bedoel, dat eindeloos uitvloeien van de stad over het land, is dikwijls niet meer dan een traagheidsverschijnsel. En ik ben ervan

*) De Franse vertaling van deze beschouwing vindt men op bladz. 182 v.v. afgedrukt.

overtuigd, dat er vele gevallen zijn, waarin men goed zou doen die groei bewust te beperken.

Wij hebben dat bijvoorbeeld in Hilversum gedaan en ik ben er enigszins trots op daartoe het initiatief te hebben genomen. Wij hebben daar het natuurschoon — de voornaamste bestaansreden dezer bloeiende gemeente — veilig gesteld door de stad aan alle zijden te omringen met natuurreservaten, waarop dus niet gebouwd mag worden, en wij hebben het uitbreidingsplan bewust als beëindigingsplan opgevat. Ik herinner mij, dat ik dit voorbeeld uit eigen practijk behandelde in een voordracht te Londen in 1934, en daar, onder de indruk van de verschrikkelijke verkeers- en woonproblemen, aan mijn vakgenoten de vraag stelde of er niet veel voor te zeggen zou zijn de groei van Londen eveneens te beperken, althans systematisch te regelen. Hoe weinig kon ik toen vermoeden, dat nog maar een tiental jaren later Abercrombie de moed zou hebben in deze richting nog veel verder te gaan en zelfs een millioen Londenaars zou verplaatsen naar in groengebieden te bouwen satellietsteden: welk een weldadige gedachte voor Groter-Londen! Inderdaad: decentralisatie, een typisch-moderne gedachte in de stedebouw. Decentralisatie, èn strijd tegen de te grote stad!

Bezien wij nu de stad op zichzelf, dan vraagt die harmonische organisatie-van-de-ruimte, die ik hierboven als grondbeginsel van alle architecturale kunst noemde, allereerst een systematische distributie van de gebieden voor werken, voor wonen, voor verkeer en voor recreatie. Woongebieden dichtbij de werkgebieden, maar óók dichtbij de noodzakelijke groengebieden.

Wij wensen niet meer de amorfe stad maar streven naar een hiërarchische opbouw van woning tot buurt, van buurt naar wijk, van wijk naar stadsdeel en van stadsdeel naar stad. En ook daarbij zet zich de logische decentralisatie-gedachte voort: wij geven aan de wijken grote zelfstandigheid, en dienovereenkomstig grote volledigheid, en wij omringen die wijken liefst met groenstroken. In zekere zin is ook dit niet anders dan een uiting van onze strijd tegen de te grote stad. De systematische dooradering van de stenen stad met de groene recreatiegebieden is voorts ook weer een typisch modern element van onze hedendaagse stedebouw. Weliswaar beschikten de steden vroeger ook over parken, zij het dan in veel te geringe omvang, maar nooit is het recreatiegebied in zo organische samenhang ontworpen met het woongebied.

Ik kom nu tot de architecturale opbouw van de stad. Een goed stadsplan vereist verwezenlijking in harmonie met zijn karakter en het is de taak van de stedebouwer dat karakter klaar tot uitdrukking te brengen. Een plan zonder karakter is geen plan. De bouwwerken, die gezamenlijk onze steden vormen, behoren niet chaotisch naast elkander te verrijzen. Het stadsplan behoort duidelijke aanwijzingen te bevatten voor de schikking der bouwwerken, want dat is een sociaal, economisch en een aesthetisch belang. De schoonheid van een stad is niet toevallig: zij berust op herhaling en afwisseling te juister plaatse en in de juiste mate en over deze elementen moet een gaaf stadsplan zich niet twee- maar, in grove trekken, wel degelijk driedimensionaal uitspreken. In deze geest heb ik mijn detailplannen in het algemeen opgevat, want ik meen dat een stedebouwer alleen op deze wijze zijn verantwoordelijke taak kan vervullen om een goede, tevens schone, stad voor te bereiden, zij het dan op geheel andere grondslag dan vroeger. Want hoezeer zijn de omstandigheden veranderd en hoe sterke argumenten bestaan er dus voor een waarlijk moderne opbouw!

Het individuële huis, gebouwd het een na het ander, met al die vormverscheidenheid, waarin zich de speciale wensen van de bouwheer uitten, evenzeer als het artistieke vermogen van zijn architect: dat allernormaalste element onzer oude steden: het is allerzeldzaamste uitzondering geworden! Daarvoor in de plaats is getreden volkshuisvesting op massale schaal. Natuurlijk is er in die huizenbouw nog wel differentiatie: eengezinshuis, flatwoning, hier en daar torenhuis, enz. maar het kan toch niet anders of normalisering, typisering, is van die volkshuisvesting de logische grondslag. In dit vraagstuk betekent de woning niet anders dan een zich herhalende eenheid en van het tot uitdrukking brengen van het individuele gezinsleven kan geen sprake meer zijn. Rijke burgers, die vroeger hun huizen, hun paleizen, bouwden op de precieuze punten van de stad: zij zijn vrijwel verdwenen: standen en klassen groeien, economisch gesproken, naar elkaar toe. En voorzover er nog rijken zijn, verlangen zij geen grote huizen meer, omdat zij daarin hoe langer hoe slechter bediend worden. En zo groeien ook de huizen van de meer- en minderbedeelden, architecturaal gesproken, naar elkaar toe. Neen, dáár liggen niet meer de boeiende architecturale contrasten van vroeger en dat zou een verarming voor de stedebouw zijn, indien daar niet iets tegenover stond.

Maar dat is inderdaad wèl het geval, want het bouwen in onze tijd, dat hele wijken als één gemeenschappelijke scheppingsdaad doet verrijzen, maakt het juist mogelijk in de stedebouw allereerst de *ruimtekunst* te zien. Ik meen dat het Berlioz was, die gezegd heeft: „het mooiste instrument? dat is het orkest". Is niet de stad het mooiste bouwwerk? Want ons gemeenschapsleven met zijn vele facetten wekt in die wijken en stadsdelen vanzelf de rijkdom van veelzijdige afwisseling. De survey geeft ons een denkbeeld van wat daar nodig is aan overheidsgebouwen, aan kerken van verschillende gezindten, aan scholen voor allerlei onderwijs, aan amusements-sportgebouwen, enz. Ik meen, dat het tot het werk van de stedebouwer behoort, die bijzondere gebouwen zodanig te distribueren, althans daarvoor zodanige suggesties te geven, dat zij in die gewone huizenbouw de meest natuurlijke afwisseling brengen. Zó heb ik mijn opgave

gezien; het spreekt vanzelf, dat daarbij de nodige souplesse betracht dient te worden. Op deze wijze kunnen wij in onze steden tot een even logische als schone synthese komen: synthese van het klassieke element der herhaling, eigen aan onze moderne volkshuisvesting, en van het romantische element der afwisseling door de juiste distributie der bijzondere gebouwen. En bij alle beperking, waartoe de financiële nood van onze tijd ons dwingt, zie ik hier toch de grote kans voor een typisch-moderne schoonheid voor onze te bouwen steden, want ook met de eenvoudigste middelen kan een schoon stadsbeeld ontstaan. Zouden wij niet ophouden kunstenaars te zijn indien het ons, tenslotte, toch feitelijk niet om de schoonheid ging?

Een dergelijke opvatting vóóronderstelt een harmonische samenwerking tussen stedebouwer en architect, die aan de realisatie van het stadsplan meewerkt. De aard van beider opgave bepaalt zowel het noodzakelijke verband als de natuurlijke afbakening.

De architect, bouwende in een bestaande stad, erkent als een der eerste eisen, dat zijn werk een bepaald verband houdt met zijn omgeving. De architecturale functie van het stadsplan is, dat het soortgelijke vastheid biedt voor architecten, die naast elkander gaan werken in een nog niet bestaande stad.

Persoonlijk heb ik mij nooit beklemd gevoeld wanneer ik als architect een ontwerp voor een gebouw moest maken in een stadsplan van een collega. *Immers niet in ongelimiteerde vrijheid, maar juist in redelijke gebondenheid kan een goed ontwerp ontstaan.* Het spreekt overigens vanzelf, dat een goed stadsplan voldoende elasticiteit moet bezitten; het zal veeleer inspirerend werken, dan dat het als een nodeloze belemmering wordt gevoeld. Ik heb dan ook alle reden om te vertrouwen op een collegiale samenwerking op deze basis; een samenwerking, die alle belangen dient.

Helaas twijfel ik er wel aan of onze staatsinrichting voldoende steun verleent aan de gezonde opvatting van stedebouw, zoals ik die hier voor U ontwikkelde. In de Barok, het laatste en misschien schoonste tijdperk voor stedebouw en architectuur, konden prachtige dingen tot stand komen omdat een koning zijn vertrouwen had geschonken aan een architect en diens plannen deed uitvoeren. Ik verlang zeker niet meer terug naar die tijden, want ik weet, dat die schoonheid, waarvan wij thans nog profiteren, veelal gekocht was met het bloed en de tranen van het volk. Bovendien erken ik, dat de maatschappij, en daarmee de stedebouw, veel ingewikkelder is geworden, zodat een goed stadsplan niet anders kan ontstaan dan door de samenwerking van velen. Het *wezen* van het creatieve werk is intussen niet gewijzigd en één man moet er toch de uiteindelijke vorm aan geven, al hebben daartoe ook nog zo velen bijgedragen. Maar dan beginnen de eindeloze moeilijkheden pas! Hebben wij het niet allen ervaren, dat onze democratie te veel leeft bij praten, papier, commissies en compromissen en dat zij te weinig kent: autoriteit en vertrouwen? Hoezeer hopen wij, dat onze toch zo redelijke democratische regeringsvorm er nog eens in slagen moge voor dit creatieve werk een culturele democratie naast zich op te bouwen. Ik bedoel helemaal geen dictatuur, maar een hiërarchische samenwerking van werkers, bevrijd van hinderlijke bemoeizucht en drukkende ambtenarij, opdat de maatschappij volledig kan profiteren van het talent, waarover zij beschikt, zonder nodeloze compromissen.

Wat ik hier propageer komt tenslotte óók weer neer op een soort decentralisatie: een decentralisatie naar de geest. In dit verband stel ik er prijs op mijn vertrouwen in onze Minister van Wederopbouw uit te spreken: Mr In 't Veld bevordert in het algemeen decentralisatie wat de woningbouw betreft, en hij zal ongetwijfeld een open oog hebben voor de schier eindeloze administratieve moeilijkheden op de weg van de stedebouwer.

Hiermede stap ik af van de stedebouw, om mij tenslotte te wijden aan een beschouwing van de moderne architectuur.

Wij kunnen tegenwoordig alles construeren wat wij willen: dat is een bevrijding, maar tevens een gevaar voor de bouwkunst.

Over de verhouding van constructie tot architectuur doen zulke verwarrende aphorismen opgeld, dat ik het nodig acht allereerst dááraan enige aandacht te schenken.

Het spreekt vanzelf, dat doeltreffende constructie voorwaarde is voór een goede architectuur, maar laten wij toch niet zo dwaas zijn constructie en architectuur te vereenzelvigen, en te verwachten dat uit een juiste constructie automatisch een goede architectuur zou voortkomen. Wie een taal wil kennen moet de grammatica en de synthaxis beheersen, maar dan is hij immers nog geen schrijver of dichter! Constructie is middel; wij erkennen gaarne, dat het een uiterst belangrijk middel is; zo belangrijk zelfs, dat zonder constructie geen bouwkunst kan bestaan, evenmin als dichtkunst denkbaar is zonder taal. Maar nochtans: constructie is nooit méér dan een middel, waarvan de architect zich naar behoefte bedient, maar dat hem niet mag beheersen.

Waarom alleen een *zichtbare* constructie als *eerlijke* constructie beschouwd zou mogen worden is mij helemaal niet duidelijk. Het is immers absoluut niet noodzakelijk, zelfs niet belangrijk, dat een constructie steeds uiterlijk waarneembaar is; dat is in constructies der natuur evenmin het geval. Niemand zou de doelmatigheid noch de schoonheid ontkennen van het menselijk lichaam, omdat het skelet niet uiterlijk zichtbaar is. Men ervaart de aanwezigheid van het skelet, maar het is verborgen. Zo zijn er prachtige bouwmaterialen, die eveneens verborgen moeten blijven, zoals staal bijvoorbeeld, dat roest- en brandvrij gemaakt moet worden door bekleding met andere materialen. Ik waardeer het gewapend-beton als constructief middel, maar ik houd nu eenmaal niet van de kleur en ik zou niet weten waarom ik een goede beton-

constructie niet zou mogen bekleden met een materiaal van schoner kleur en structuur. Dat is trouwens niet het enige. Ik herinner mij uit de aanvangsjaren van de moderne beweging die „eerlijk" geconstrueerde meubelen, die zó demonstratief eerlijk geconstrueerd waren, dat ze er lelijk door werden. En door de heide, achter mijn huis, loopt een electrische spoorweg met voortreffelijk en eerlijk geconstrueerde portaalspanten, maar ach, hoe lelijk zijn zij en hoezeer ontsieren zij het mooie land! Laten wij elkaar goed begrijpen: natuurlijk wil ook ik, dat wij doelmatig en niet omslachtig construeren en ken ook ik constructies, uitmuntend door zinrijke doeltreffendheid. Natuurlijk acht ook ik het van waarde zo te construeren, dat het wezens-eigene van materiaal en constructie-methode tot zijn recht komt, ook al is dat materiaal, zoals het skelet, aan het oog onttrokken. Maar ik meen aan deze enkele voorbeelden te hebben duidelijk gemaakt, dat architectuur wat anders, en wat méér is dan de kunst van goed bouwen en goed construeren.

Ja, dat andere, dat meerdere, wat is dat feitelijk?

Ik wil pogen, dit uiteen te zetten, want ik weet, dat ik onder vakbroeders ben, die mij begrijpen zullen, omdat wij immers allen dat moeizame zoeken en die gelukkige, bevrijdende, momenten kennen in onze strijd met dat blanke vel papier op ons tekenbord. Daar staan wij dan met ons bouwprogramma: onze geest is even blank en onbevangen als dat blanke papier voor ons. Er kan nog alles uit-, er kan nog alles op komen. Dan begint dat dimensioneren, dat onderling groeperen van de verlangde ruimten: zakelijk, ordelijk, logisch. Maar dan blijkt aanstonds, dat er meerdere mogelijkheden zijn, ook al zijn wij nog zo zakelijk en critisch. Dat is het nu juist: een eenvoudige arbeiderswoning met drie of vier vertrekken biedt voor de vormbepaling feitelijk meer mogelijkheden dan een gigantisch slagschip, waarvan de vorm immers is vastgelegd door de zeer bepaalde bestemming en functie van al zijn onderdelen. Al streeft men nog zo zeer naar de zakelijke beantwoording aan de eisen van het programma, er blijven voor de bouwmeester altijd verschillende mogelijkheden. Dat betekent, dat het functionalisme, ook al is het nog zo'n belangrijk aspect van de bouwkunst, toch de bouwkunst niet bepaalt.

Wat bepaalt de architectuur dan wel?

Ik ben geen kunstfilosoof en ik laat het filosoferen gaarne over aan degenen, die niet voor een tekentafel staan, maar aan hun schrijfbureau arbeiden. Maar ik geef mij toch wel rekenschap van het wezen van het vak, dat mij lief is, en ik ben oud genoeg geworden om het niet onbescheiden te doen zijn U mijn mening te zeggen, vooral niet nu ik daartoe zo hoffelijk ben uitgenodigd. Welnu, *ik meen, dat het bouwen alleen tot kunst wordt indien het bouwwerk wordt gesublimeerd door schone, harmonische, ruimte-verhoudingen, die de bestemming en vooral de culturele betekenis van het gebouw zinrijk tot uitdrukking brengen.*

De architecturale kunst kent feitelijk slechts één middel: verhouding; verhouding der ruimten en der bouwmassa's, in vorm en in kleur. Daarom is de bouwkunst inderdaad verwant aan de muziek, die eveneens op verhoudingswaarden berust.

Het is niet waar, dat de bouwkunst de meest stoffelijke aller kunsten zou zijn: als kunst is zij even onstoffelijk als alle andere kunsten, want *haar betekenis ligt* immers niet in het materiële, maar in geestelijke waarde, n.l. *in datgene, wat de bouwmeester in de ruimtelijke verhoudingen van zijn werk heeft bereikt tot uitdrukking ener idee.*

Wat bedoel ik hiermede?

Ik bedoel, dat een raadhuis, dat alleen maar een voortreffelijk kantoorgebouw is, zij het dan met goede ontvangst- en vergaderzalen, nog geen specimen van schone architectuur behoeft te zijn: daartoe moet het bovendien iets van de waardigheid van het stedelijk gezag symboliseren.

Ik bedoel, dat een theater nog geen bouwkunst is omdat de acoustiek er goed is en men van alle plaatsen een goed zicht op het toneel heeft: het gehele gebouw moet de bezoekers tot blijde feestelijkheid stemmen omdat zij er iets van cultuurwaarde hopen te beleven.

Ik bedoel, dat een schoolgebouw nog geen bouwkunst is, omdat de kinderen er in lichte lokalen zitten: het gebouw moet op zichzelf al een les wezen in het goede, schone en redelijke, dat de kinderen er leren zullen, en liefst een vriendelijke les.

Ik bedoel, dat een kerk nog geen architectuur is als zij slechts een goede vergaderruimte is, waar men de predikant en de godsdienstoefening goed kan volgen: als er niet iets van devotie tegenover de Schepper uit spreekt heeft het bouwwerk met architectuur nog niet veel gemeen.

Ik noem slechts enkele voorbeelden. Dat alles is niet een kwestie van meer of minder weelde, noch van ornament: de gehele structurele verhouding moet op die geestelijke waarde-expressie zijn gericht.

Ziet, dit zijn waarden, die over de tijd heen reiken, dit zijn eeuwigheidswaarden, die de architectuur verheffen boven de wisseling der mode: dit zijn waarden, die in alle waarachtige architectuur door alle eeuwen heen zijn neergelegd.

Waarden, die ons bouwen niet missen kàn en niet missen màg, wil dat bouwen architectuur zijn; waarden, tenslotte, die waarlijk niet vervangen kunnen worden door leuzen en slagwoorden: kubisme, futurisme, functionalisme. Daarom rollen dergelijke leuzen ook zo gauw om! Wanneer wij reproducties van zogenaamde moderne architectuur in vaktijdschriften over de gehele aarde overzien, dan gaat ons daarin een oppervlakkige gelijkheid treffen. Al die vlak afgedekte kubussen met eindeloze aantallen verdiepingen en eindeloze horizontale ramen-

reeksen, al die knappe bouwwerken, die alleen maar imponeren door hun grandioze afmetingen: in welk verband staan zij tot hun bodem, hun omgeving, hun klimaat, hun doel? En vooral: welke expressieve betekenis bezitten zij?

Ongetwijfeld zijn die bouwwerken voortreffelijk geconstrueerd. Maar juist in dit verband noemde ik het een gevaar, dat wij zo virtuoos construeren kunnen. Want ik vrees, dat de bijzondere betekenis der achitectuur te zeer wordt vergeten en dat veel zogenaamd moderne gebouwen zijn blijven steken in de constructie en aan de kunst feitelijk niet zijn toegekomen.

Zo heb ik bijvoorbeeld oprechte bewondering voor de weldoordachte constructie, de nauwgezet bestudeerde details, de originele materiaalkeuze en de blijkbaar prachtige bouw-organisatie van het momenteel in aanbouw zijnde U.N.O.-gebouw. Dat zijn voorwaar geen geringe kwaliteiten. Maar brengt een dergelijke oplossing nu enigszins tot uitdrukking de nobele idee van menselijke samenwerking in hoogste graad? Zou niet een automobiel-concern een soortgelijk kantoorgebouw voor zich gesticht kunnen hebben? Deden dergelijke groot-industrieën dat trouwens niet reeds?

Zo troffen mij ook enkele uitbreidingsplannen van bescheiden stadjes en dorpen in dun bevolkte landen, waar men verheugd is langs de eindeloze wegen weer eens een dorp tegen te komen. Die uitbreidingsplannen bestonden nota-bene uit een stuk of wat wolkenkrabbers. Waarom? Zouden die brave dorpelingen niet veel gelukkiger leven in een fleurig tuindorp met frisse ééngezins-huisjes? Dat is zeker niet zo spectaculair, maar is het niet veel humaner, en eigenlijk veel mooier; om van de economie nog te zwijgen?

Wanneer ik meen tegen dergelijke uitingen te velde te moeten trekken, uitingen, die in vakkringen als exponenten en door sommigen zelfs als hoogtepunten in de kunst worden beschouwd, dan is het mij anderszijds toch een behoefte uiteen te zetten, waarom ik toch zoveel vertrouwen heb en zoveel mogelijkheden zie voor de ontwikkeling onzer moderne architectuur.

Want het kan natuurlijk nooit alleen een gevaar zijn, dat de constructie-techniek onbeperkte vrijheid schenkt. Dat kan zeker ook een zegen zijn, wanneer wij die middelen zinrijk gebruiken ten bate van die waarachtig-architecturale waarden, zoals ik die juist omschreef. Laat ik het nog eens zeggen: *architectuur is het schone en het ernstige spel van de ruimte. Wij moeten dat spel spelen op eigen wijze, uitdrukking gevend aan eigen tijd* en een eigentijds constructie-apparaat schenkt ons typisch-eigentijdse mogelijkheden.

Die logische constructieve grondgedachte van de functiesplitsing door toepassing van staal of gewapend-beton als dragend skelet: die mooie constructie-methode laat overspanningen toe van afmetingen, waarvan men vroeger niet kon dromen en leidt tot constructies van bijna onstoffelijke lichtheid. De ruimte-omsluiting, dat stoffelijke middel om de ruimte te doen spreken, kan van een onbezwaarde, van een klare directheid worden, mede door toepassing van het vlakke dak, waartoe de bitume ons in staat stelt. *Die directheid, dat bouwen zonder omwegen, dáár ligt voor mij de karateristiek voor onze moderne architectuur.* Ik heb grote bewondering voor de Barok, die werken schiep met meesterlijke ruimten: dikwijls zingende ruimten van grote waardigheid en feestelijkheid. Maar hoe dik en zwaar moesten die ruimte-omsluitingen worden geconstrueerd: de wanden, plafonds en gewelven werden doel op zichzelf, zij eisten heel wat aandacht en werden dan ook gesierd met de overladen gratie van hun tijd. Een tijd weliswaar met groter verfijning en zeker groter weelde, maar toch met beperkter horizont dan de onze.

De moderne mens heeft zeker geen verlangen meer naar een overladenheid aan ornament: hij ervaart opnieuw dat het meest praegnante effect dikwijls juist bereikt wordt met het meest spaarzame middel, in alle uitingen van kunst; ook in de architectuur.

Wij kennen zeer schone tekeningen, gemaakt met slechts enkele lijnen, tekeningen, waarin volledige expressie is bereikt al is er nog zoveel in weggelaten. Wij kennen die spaarzaamheid ook in de muziek: Mahler heeft symphonieën geschreven met exorbitante bezetting, mij, en velen onzer, dikwijls te lawaaiïg. Maar in zijn „Kindertotenlieder" en zijn „Lied von der Erde" bereikt deze omstreden figuur toch eenzame hoogten, juist omdat hij van veel afstand heeft gedaan. Wij kennen ook in de literatuur bladzijden, waarin het essentiële zelfs niet eens met het spaarzame woord, maar tussen de regels door is geopenbaard. De moderne constructiemiddelen stellen ook ons in staat in onze ruimte-omsluiting van veel afstand te doen en daardoor tot sterker expressie van de ruimte te komen.

Dezer dagen ontving ik een Amerikaans tijdschrift met o.a. afbeeldingen van het gebouw van de gemeentelijke luchthaven, „Idlewild", van New-York. Ik was getroffen door de schone ruimtewerking van de enorme zalen, van waaruit de reizigers een volkomen vrij uitzicht hadden over het ganse vliegveld. Een bouwwerk van dezelfde directheid van vorm als de vliegtuigen, die er rondomheen aanleggen. Dat is suggestieve ruimtekunst, in volkomen harmonie met de bestemming van het gebouw.

Als een veel bescheidener voorbeeld van wat ik bedoel kan ik een zojuist gereed gekomen project uit eigen practijk aanhalen: voor Velsen-IJmuiden, de havenstad voor Amsterdam, ontwierp ik een nieuw Raadhuis op een nieuw aan te leggen plein. De raadzaal, zetel van het stadsbestuur, treedt op de eerste-verdieping aan de pleinzijde geheel naar voren; de hoofd-entrée ligt beschermd, onder die op twee steunpunten vooruitgebouwde zaal. Het gebouw maakt als het ware een duidelijk uitgesproken gebaar: als een vuist treedt die raadzaal op het plein naar voren: een symbool van de greep van het gezag.

Hoe direct, met hoe weinig constructieve middelen, zijn dergelijke expressieve effecten in onze tijd te bereiken!

Hiermede ben ik gekomen aan het slot van mijn beschouwingen.

Ik hoop U duidelijk gemaakt te hebben, waarom ik vertrouwen heb in de toekomst van onze architecturale kunst. Inderdaad: als wij op de basis van suggestieve uitbreidingsplannen en gebruik makende van de prachtige middelen van onze tijd, in deze geest bouwen, dan ben ik overtuigd, dat wij in goede samenwerking met de eenvoudigste, maar daarom juist zuiverste middelen steden zullen tot stand brengen, waarin wederom de ruimten zingen.

Leidt deze opvatting nu tot een specifiek moderne stijl? Ik maak mij daar nooit zo druk over.

De vrije instelling van de kunstenaar tegenover zijn bouwopgave zal altijd tot individuele verschillen voeren: verschillen, die trouwens een verrijking van het stadsbeeld kunnen zijn. Ik verwacht zeker niet een zo sterke eenheid van vorm, noch een zo algemene verschijning van voor een stijl typische details als in vroegere stijlperioden. Het leven is nu eenmaal veel gecompliceerder geworden, en dienovereenkomstig vereist onze maatschappij veel groter verscheidenheid aan bouwwerk, met veel sterker uiteenlopend doel.

Maar wanneer wij op deze redelijke, en mijns inziens vanzelfsprekende basis tegenover onze problemen staan, niet met het vooropgezette doel alles anders te doen „pour épater le bourgeois", maar met de bescheidenheid van dienaren der gemeenschap, die hopen iets goeds en schoons te mogen maken met het vele, dat de tijd hun heeft gegeven, ten bate van het vele, dat de tijd van hen eist, dan komt er ongetwijfeld tòch een geestelijke eenheid, een gemeenschappelijk karakter, in ons aller werk.

Dat is, tenslotte, toch óók: stijl.

Er is nog nooit iets schoons ontstaan, zonder de opzet, zonder de overgave van de kunstenaar om het schone te bereiken.

Moge ons niet alleen de „sagesse de l'esprit" maar ook de „sagesse de coeur" leiden om onze boeiende tijd zijn eigen boeiende schoonheid te geven.

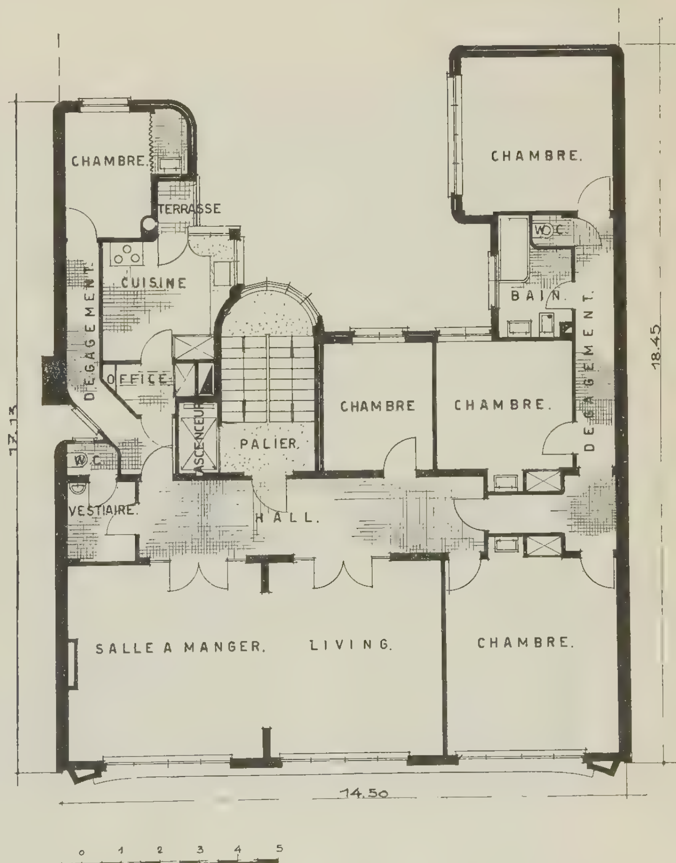
Schoonheid, die het leven niet missen kan.

Arch. M. Houyoux

Flatgebouw aan de Brugmanlaan te Brussel

Plattegrond verdiepingen

Arch. Victor Bourgeois

Sociaal gebouw van de Belgische Mij Azote bij Luik 1949

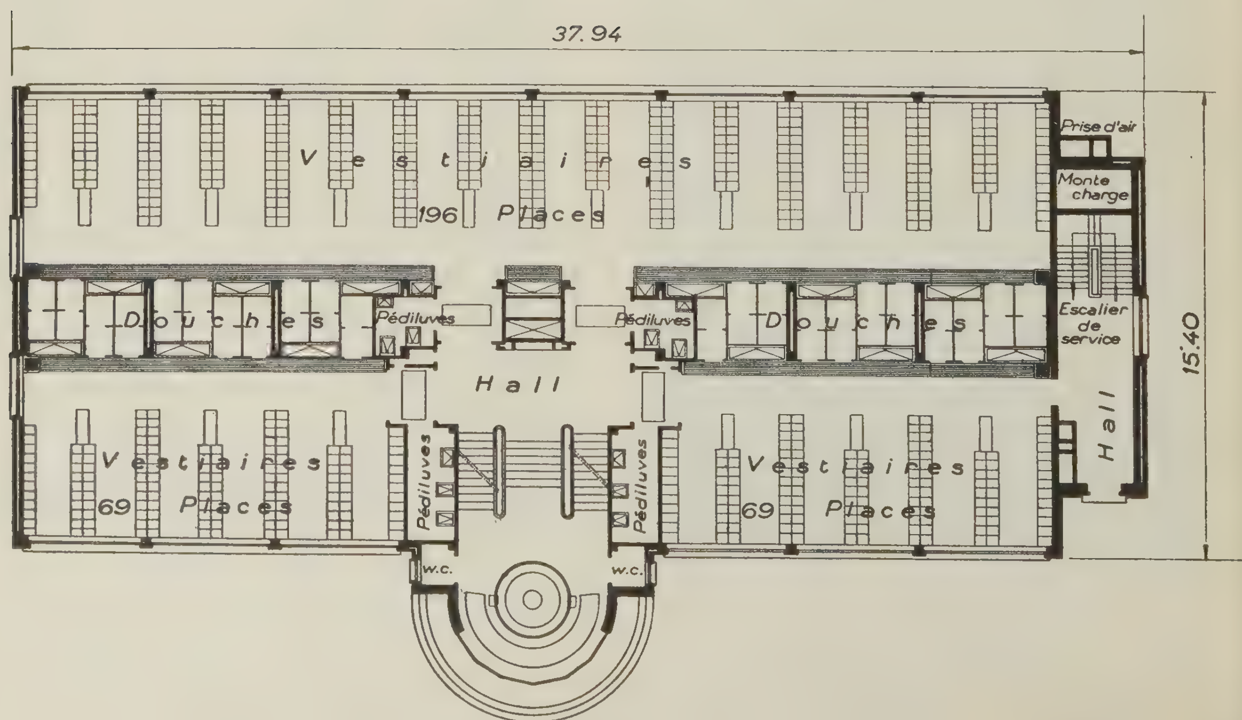
Gebouw voor de sociale verzorging van 1000 arbeiders van de Belgische Mij Azote (stikstoffabriek) bij Luik.

Het gebouw omvat o.m.:

a. In de kelder: Centrale verwarmings- en Air-conditioning installaties.

b. Op de begane grond en eerste verdieping: kleedkamers, douches, e.d.

c. Op de tweede verdieping: keuken en drie eetzalen, waarvan één in projectiezaal veranderd kan worden.

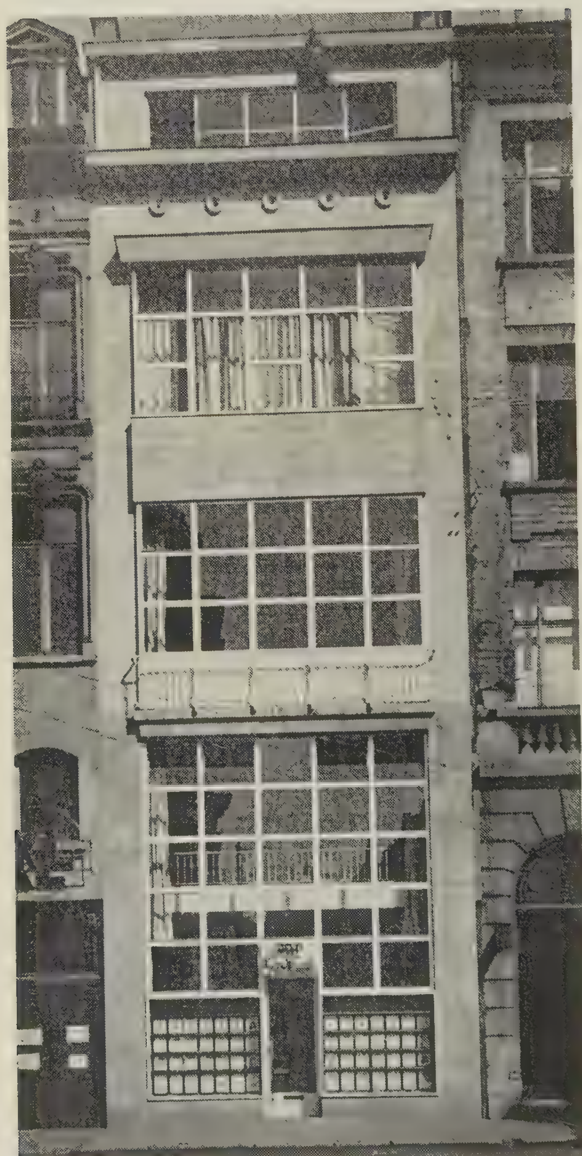

Contrôleborden by de ingang

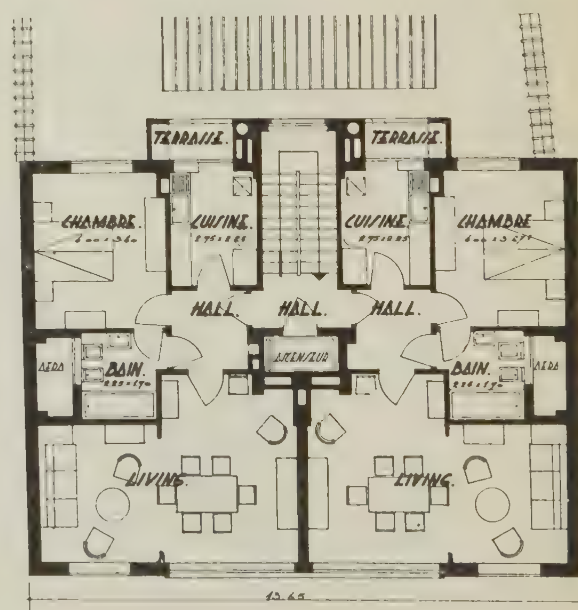
Arch. Ch. van Nueten

Postzegelwinkel te Brussel 1946

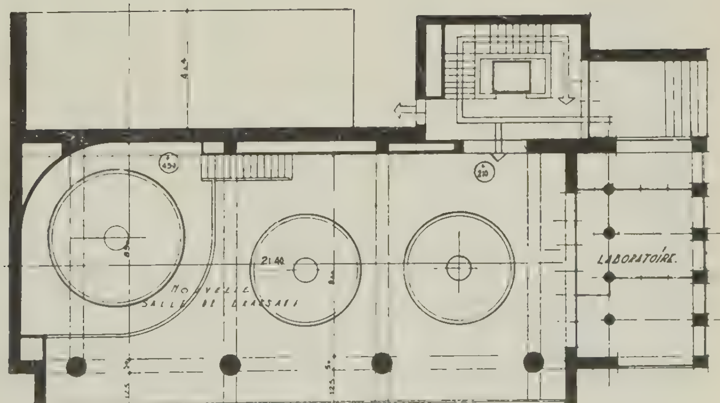

Flatgebouw „Walschaerts" te Brussel 1945

Arch. Ch. van Nueten

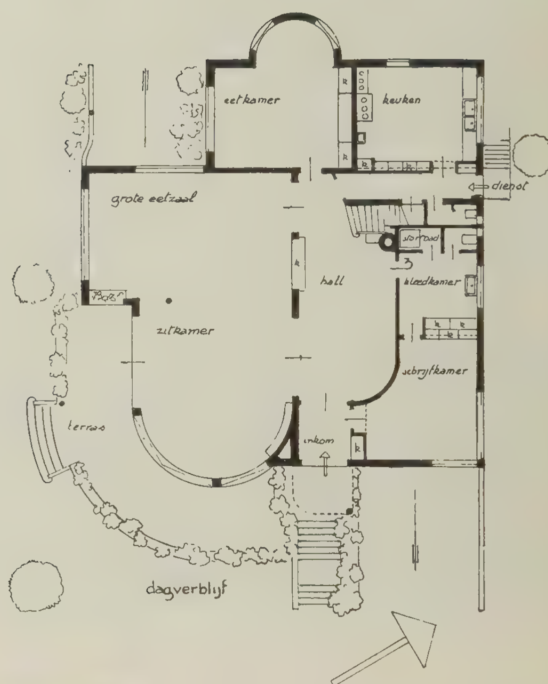
Bierbrouwerij „Bavery" te Couillet 1940

Arch. Huib Hoste

Landhuis te Boortmeerbeek 1942

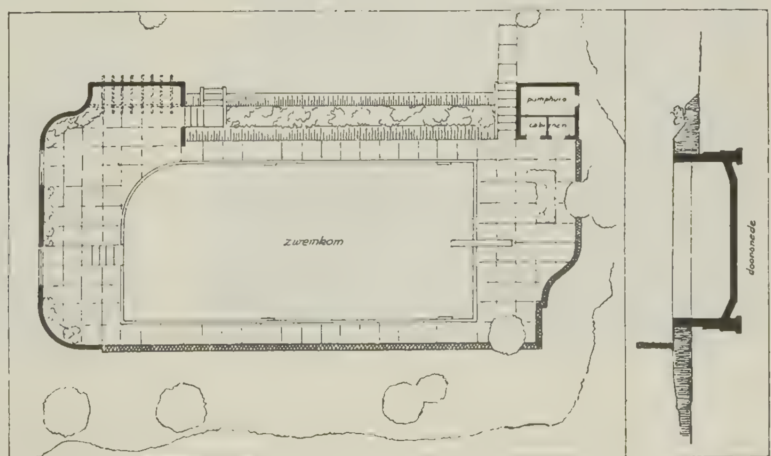

Beg. grond schaal 1 : 300

Interieur

Tuin met vijvers *Tuinarch. J. Cannel—Claes*

Plattegrond zwembad

schaal 1 : 400

Arch. Huib Hoste

Woonhuis te Roeselare 1933

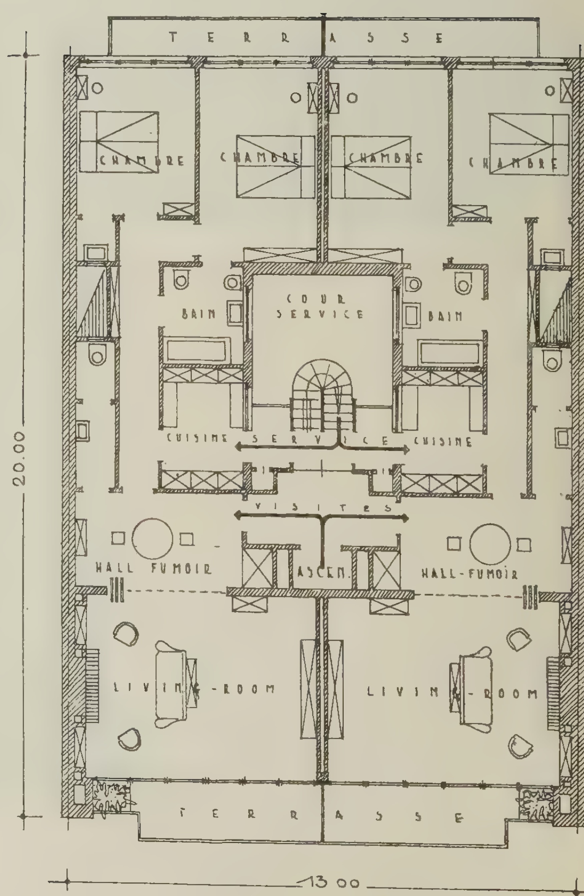

Arch. Eugène Delatte

Flatgebouw „Astor House" te Brussel

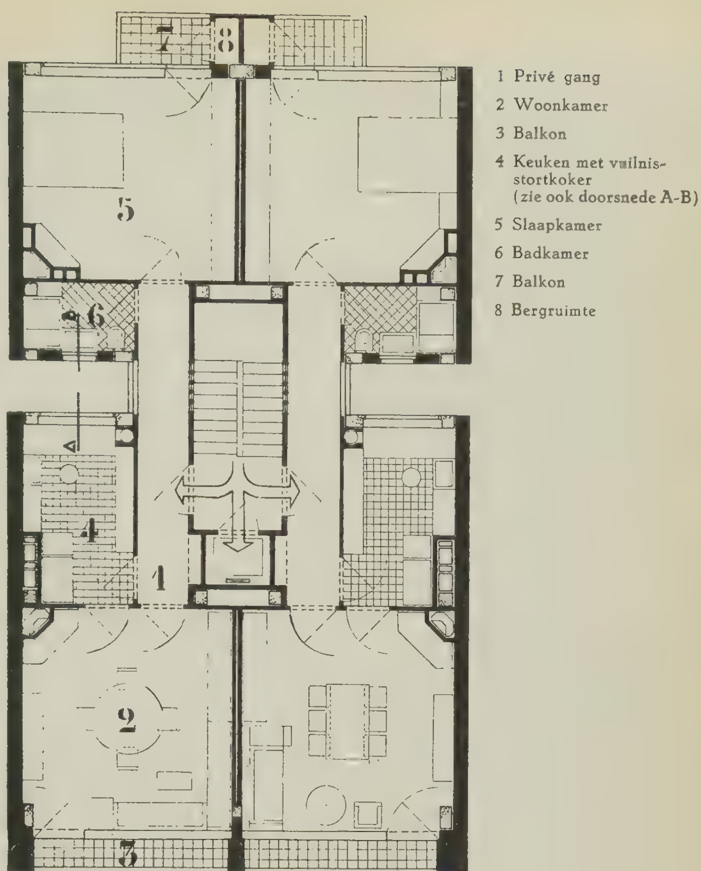
Plattegrond verdieping

Arch. Jos. Franssen

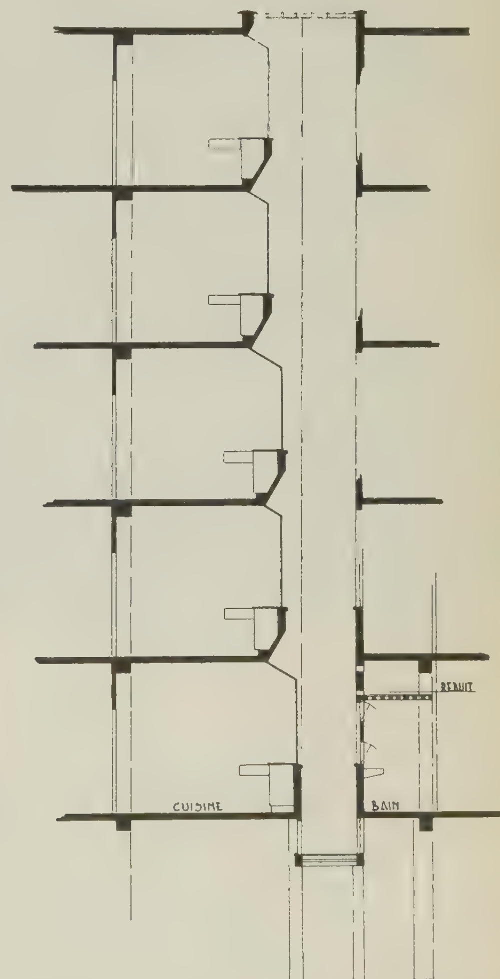
Flatgebouw te Brussel

1 Privé gang
2 Woonkamer
3 Balkon
4 Keuken met vuilnis-stortkoker (zie ook doorsnede A-B)
5 Slaapkamer
6 Badkamer
7 Balkon
8 Bergruimte

Plattegrond van de verdiepingen

Doorsnede A-B

Arch. L. H. de Koninck

Villa „Paquebot" te Het Zoute 1938

Het woongedeelte is zo hoog geconstrueerd om het uitzicht (30 km in het rond) mogelijk te maken

Arch. L. H. de Koninck

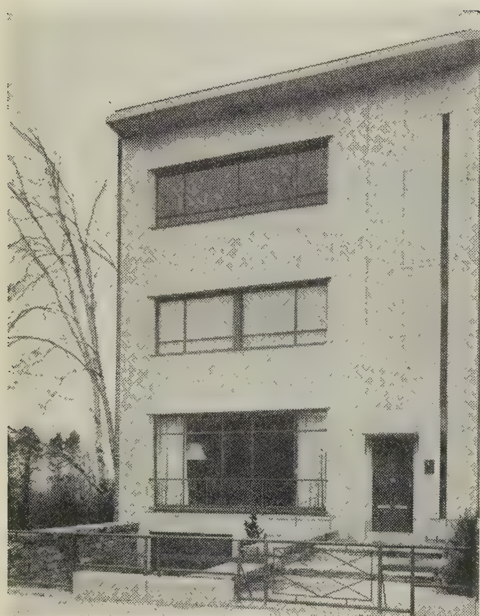
Landhuis voor Dr Ley te Uccle-Brussel

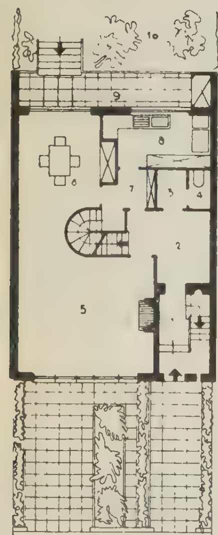
Arch. Paul-Amaury Michel

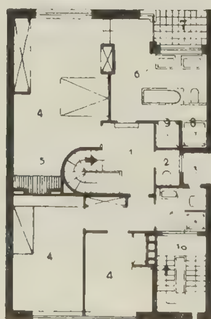
Flatgebouw te Brussel 1949

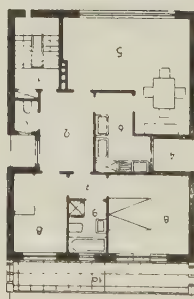

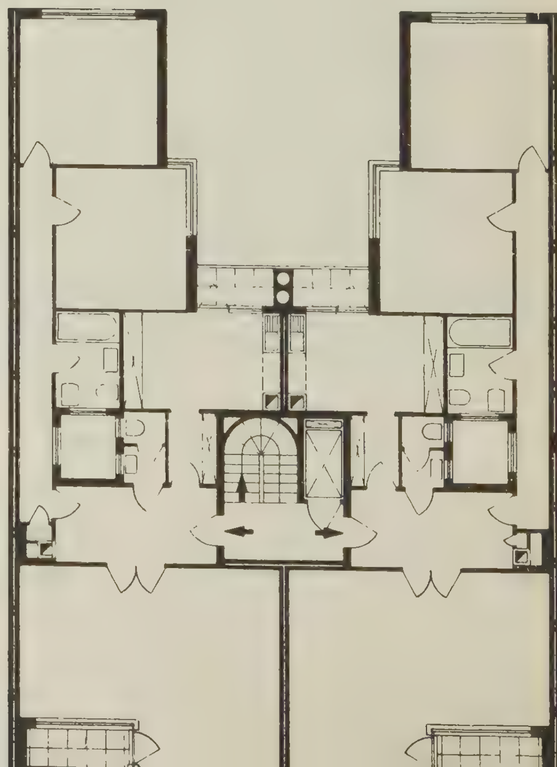
Woonhuis te Brussel 1942

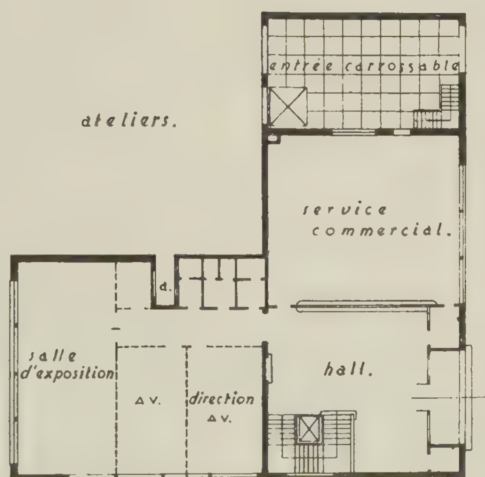

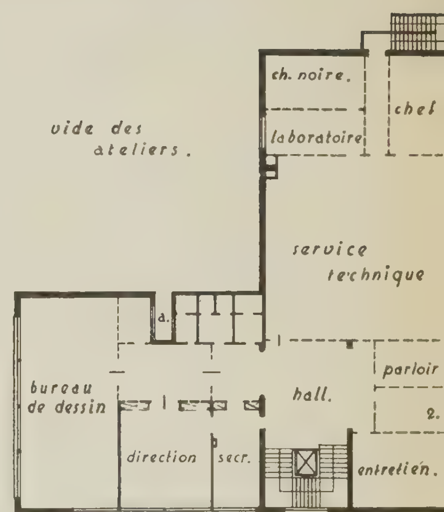
Arch. Paul-Amaury Michel

Fabrieksgebouw te Brussel,
voorgevel 1948

1 kantoor
2 fabriek
3 binnenplaats
4 laboratorium
5 nieuwe garage
6 tuin
7 concierge-woning
8 ontworpen woongebouw
9 uitgang
10 station

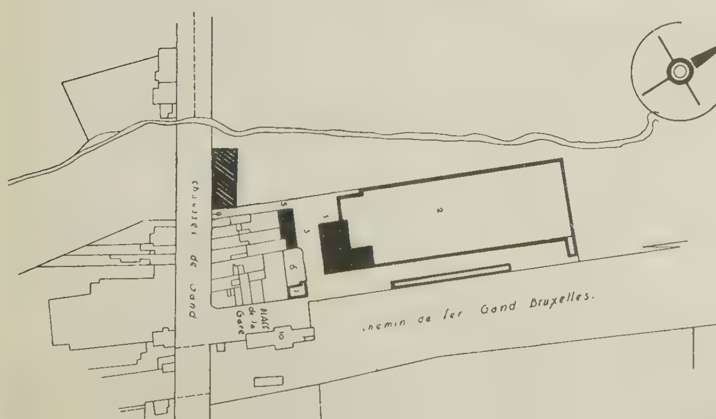

Beg. grond

1e Verdieping

Schaal 1 : 200

Situatie

Arch. groep „L'Equerre"

Gebouw op een Kinderspeelplaats te Luik 1939

De eetzaal; op beg. grond de overdekte speelplaats verdieping eetzaal

CANAL

LA MEUSE

Achtergevel

Legende bij Kinderspeelplaats te Luik 1939
Arch. Groep „l'Equerre" (P. Fitschy, E. Klutz, E. Parent en A. Tibaux)

1 Voetbrug - ingang
2 Gebouw
3 Betegelde plaats
4 Kleuter-speelplaats
5 Kleine watervallen
6 Kleuterstrand
7 Kleutervijver
8 Strand voor grotere kinderen
9 Vijver voor grotere kinderen
10 Terrein voor spel en sport onder leiding
11 Basket-Ball
12, 13, 14 Springterrein
15 Wedstrijdbaan
16 „Tom-thump golf"
17 Tennisbaan
18 Toiletten
19 Meisjeshoek
20 Kindertheater
21 Laantje ten behoeve van onderhoudspersoneel
22 Bloemen
23 Publiek terras
24 Speelterrein

Arch. groep „L'Equerre"

Zwembad bij Luik 1945

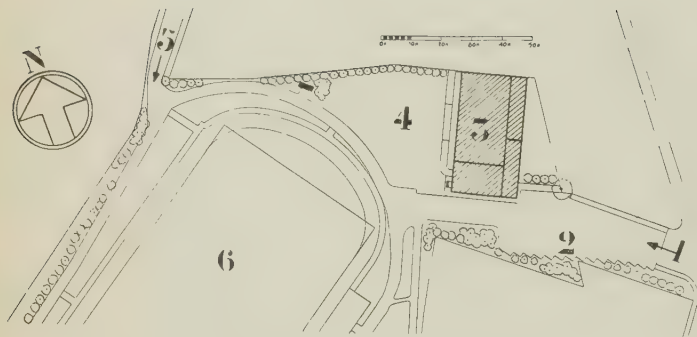
Legende

Situatie

1 Ingang voor voetgangers en voertuigen
2 Parkeerplaats
3 Zwembad
4 Zonnebad
5 Ingang alleen voor voetgangers
6 Sportvelden

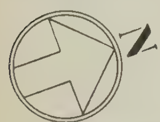
Begane grond en verdieping

1 Ingang
2 Tochtsluis
3 Hall
4 Loketten
5 Bureau
6 Toiletten (dames)
7 Idem (heren)
8 Zaal
9 Pierebak
10 Voetenwasplaats
11 Strand
12 Bassin
13 Springplank
14 Douches
16 Kleedhokjes
18 Baders-toiletten
19 t/m 23 Conciergewoning
24 Dak
25 Overstekend dak
26 Administratie
27 Vide-Hall
28 Vide-bassin
29 Badcellen
30 Berging
32 Galerij

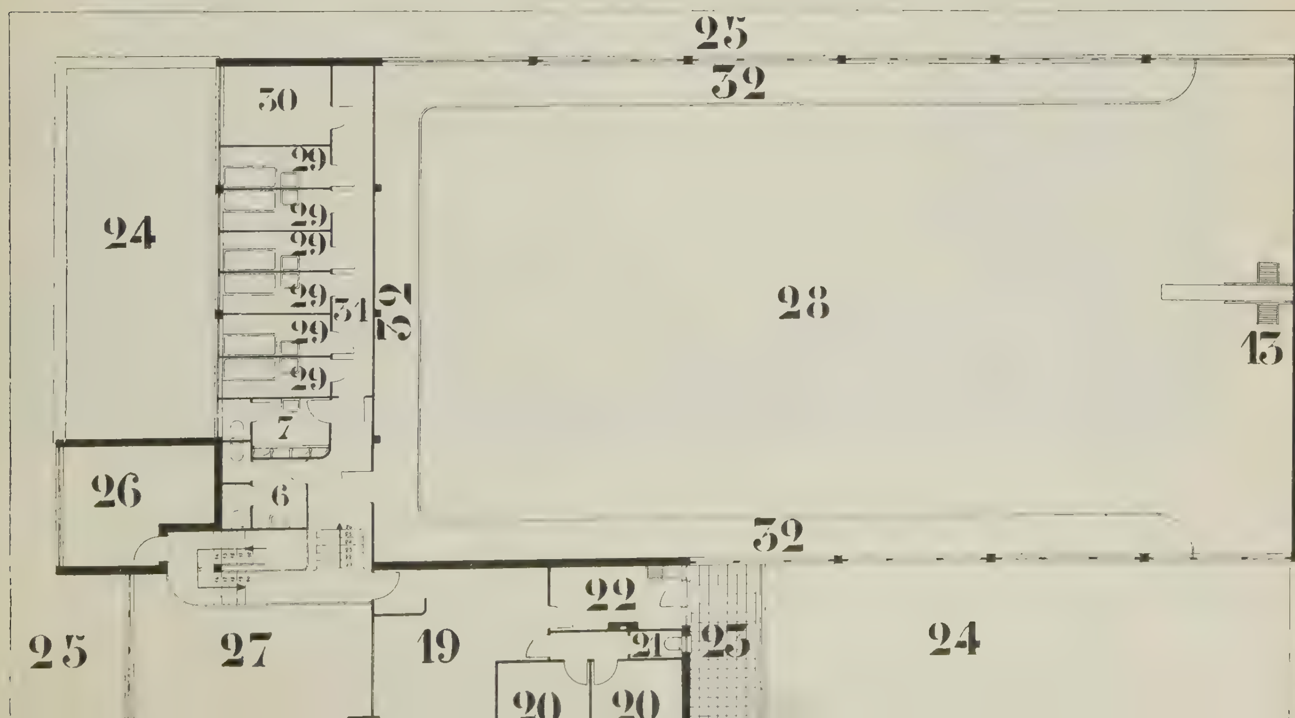

Plattegrond beg. grond

Plattegrond verdieping

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10M 15M 20M 25M 30M

Arch. Gaston Brunfaut

Villa te Hoeilaart (Groenendaal)

Woonhuis aan de Karreveldlaan te Brussel

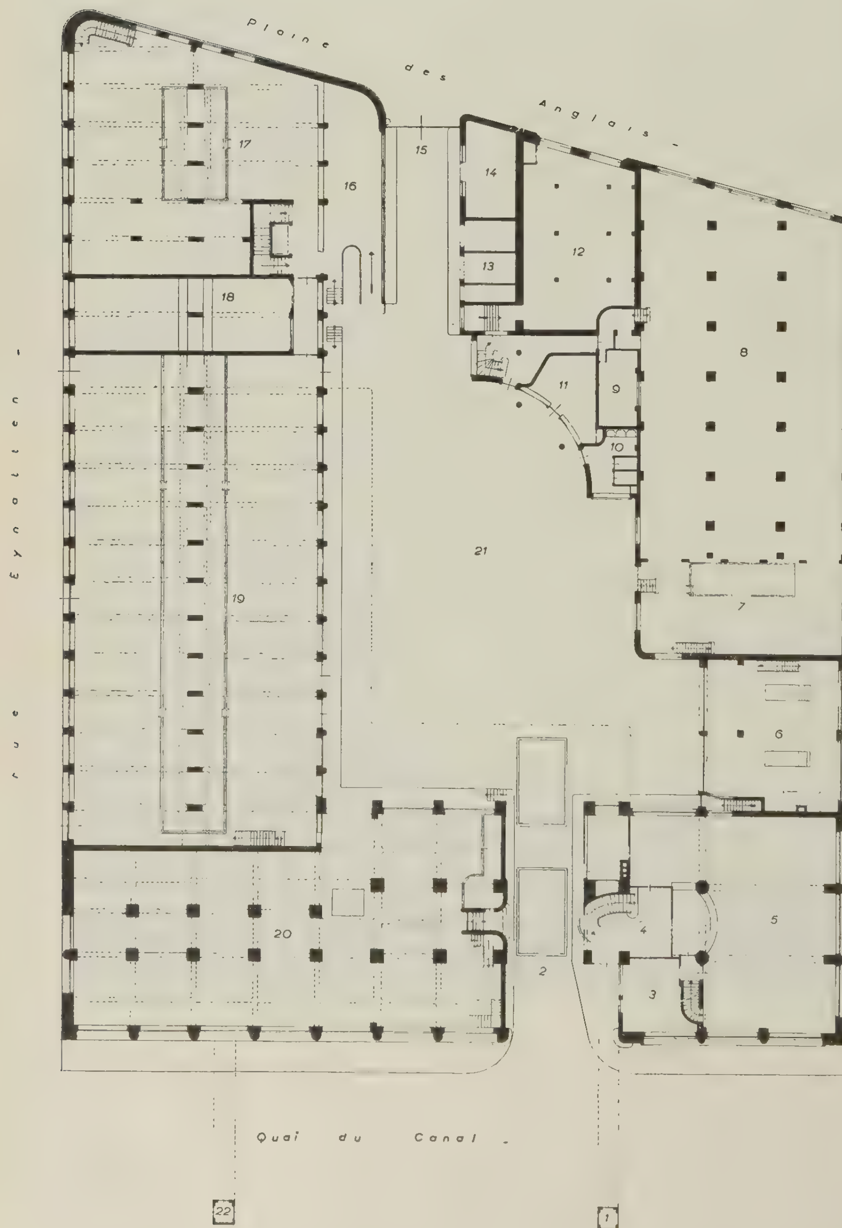
Arch[n] Paul & Jacques Stevens

Hungaria Molens te Leuven

De Hungaria Molens werden verwoest in 1940. Herbouwd op Franki-palen, geraamte van gewapend beton met baksteenvulling, stalen ramen, dakbedekking „ciment volcanique".

De opeenvolging van de verschillende bewerkingsfazen bepaalde de ligging der bouwmassa's. Er is nu een cirkelgang ontstaan vanaf het uitladen der grondstoffen tot het afleveren van de zakken meel.

Boven de bureaux zijn ruimten geconstrueerd voor de administratie en laboratoria. De werkplaatsen liggen boven de garages.

Legende

1 Laad-installatie
2 Ingang met weegbruggen
3 Concierge
4, 5 Hall en Bureaux
6 Garage
7 Voor-reiniging
8 Silo's
9 Elevatoren
10, 11 Ruimten met sociale bestemming
12 Reinigingstoren
13 Transformatoren
14 Verwarmingsinstallatie
15 Uitgang
16 Fietsenberging
17 Tweede reiniging
18 Motoren en filters
19 Molens
20 Magazijnen
21 Binnenplaats met laadperrons
22 Laad-installatie

Beg. grond plan

Urbanisme et architecture: expression de leur temps

par W. M. Dudok, Architecte et Urbaniste.

Le monde désemparé se trouve placé devant un problème urbanistique et architectural d'une importance telle que l'histoire de la culture n'en a pas connu jusqu' à présent. Pourquoi, Chers Collègues, devons nous accepter ce problème non dans un esprit traditionnel, mais dans un esprit moderne?

Parce que l'artiste vit dans le présent, et même dans l'avenir.

Parce que l'esprit créateur est axé normalement sur le renouveau des formes et non sur leur répétition.

Parce que nous sommes des novateurs, essentiellement et de par notre nature. Voilà bien des arguments en suffisance.

Et je pourrais en finir là.

Mais dans cette éventualité, je n'aurais pu aider votre Société de Modernistes, qui m'a fait l'honneur de m'accueillir comme un des vôtres, d'une manière convaincante dans ce combat contre une société conservatrice, combat qui est de tous les temps et de tous les pays.

Je veux donc essayer de motiver une tendance moderne selon une conception raisonnable et telle que j'essaye de la pratiquer. Je veux y rattacher certaines considérations critiques, car je ne suis pas du tout d'accord avec tout ce qui se targue de modernisme, et je crois servir au mieux l'art architectural moderne, en combattent les excès et les folies.

Urbanisme et Architecture: quel est le but final de chacun d'eux?

C'est d'organiser harmonieusement l'espace nécessaire à l'homme et à la société.

Imprégnons-nous bien, je vous en prie, de ce principe primordial. Si j'aborde le problème que je veux traiter avec vous, en partant du général pour aboutir au particulier — et cela n'est-il pas la manière la plus logique? — j'en viens tout d'abord à l'urbanisme. Ce que je vais dire ici se rapporte en première place aux pays avec une grande denseté de population, comme la Belgique et la Hollande, mais je crois que certaines considérations ayent pourtant une validité générale.

Ce qui requiert immédiatement notre attention, c'est la relation qui doit être établie entre la ville en tant qu'ensemble, et son entourage, la région rurale.

A notre époque, où l'accroissement de la population se révèle angoissante, par sa dispersion chaotique à travers tout le pays, il ne peut y avoir place pour le hasard. La région rurale doit être protégée contre l'expansion irrationelle et la poussée illimitée de nos villes. Le peuple a le plus grand intérêt à la conservation intacte de la campagne, qui constitue pour lui un besoin primordial. La fierté naive, causée par l'accroissement du chiffre de la population, est remplacée de plus en plus par une conception plus exacte du bonheur humain, bonheur qui n'est pas servi par une croissance démesurée de nos villes.

La circulation accélérée, non seulement dans sa manifestation matérielle — je veux dire l'auto — mais surtout dans sa manifestation spirituelle — j'entends par là le téléphone, la radio, le cinéma — ne rattache plus autant les avantages de la vie culturelle d'une société aux grands centres de population. La nature même de la circulation a d'ailleurs été modifiée. Si le chemin de fer, lié au système rigide du rail, a provoqué la concentration de la population, il est non moins certain que la circulation infiniment plus souple des autos a une tendance de décentralisation. Maintenant cette décentralisation est nécessaire, car l'expansion démesurée de la ville et l'accroissement ininterrompu de la circulation créent dans le coeur de nos vieilles villes, des difficultés à peine solubles.

Prévenir vaut mieux que guérir; il est grand temps que nous autres urbanistes pensions non seulement à l'extension de la ville mais aussi à sa limitation. Les avantages de la concentration ont des limites sous tous les rapports et dans tous les domaines: pourquoi n'en serait-il pas de même dans le domaine urbanistique? Qu'on me comprenne bien: si je propage à cette tribune l'idée de la limitation des villes, j'entends fixer des limites à imposer à leur extension horizontale. La vie est dynamique et une ville vivante evolue sans cesse; pour cette raison même il faut qu'à l'intérieur de la ville limitée, il reste des possibilités de vie et d'évolution. Seulement l'accroissement dont je parle, cet écoulement infini de la ville dans la campagne, n'est souvent qu'un phénomène d'inertie. Et j'ai la ferme conviction qu'il serait méritaire dans bien des cas, de limiter consciemment cette croissance.

Nous avons fait cela à Hilversum par exemple, et je suis quelque peu fier d'en avoir pris l'initiative. Nous y avons préservé les beautés naturelles de la campagne environnante — beautés qui sont la principale raison de vivre de notre commune florissante — en encerclant la ville de tous côtés par des réserves naturelles, où il est défendu de construire, et nous avons conçu le plan d'extension délibérément comme un plan de limitation, de parachèvement. Comme les villes, il-y-a quelques siècles, étaient encerclées par des fortifications. Hilversum est entourée par des zônes de verdures, ce que me semble une situation bien plus humaine.

Je me souviens d'avoir cité cet exemple de ma pratique personnelle dans une conférence donnée à Londres en 1934. Etant impressionné par les terribles problèmes de circulation et d'habitation qui se présentaient là-bas, je posai à mes collègues la question s'il n'aurait pas été sage de limiter la croissance de Londres, ou du moins de régler celle-ci systématiquement. Comment aurais-je pu deviner qu'une dizaine d'années plus tard Abercrombie aurait le courage de poursuivre cette même pensée et de la conduire vers ses dernières conséquences, en déplaçant un million de Londonniens dans des villes satellites, à construire dans des cadres de verdure: quelle pensée salutaire pour le Grand-Londres! En effet, la décentralisation: pensée typiquement moderne dans l'urbanisme. Décentralisation, ainsi que la lutte contre la ville trop grande.

Si maintenant nous considérons la ville en elle-même, l'organisation harmonieuse de l'espace — ainsi que j'appelais ci-dessus le principe premier de tout l'art architectural — demande avant-tout la distribution systématique des regions affectées au travail, à l'habitation, à la circulation et à la recréation. Il convient que les zônes d'habitation soient situées près des zônes affectées au travail, mais aussi à proximité des zônes de verdure, dont la nécessité ne saurait être assez soulignée. Nous ne désirons plus la ville amorphe, mais nous tendons vers une texture de ville systématique hiérarchique, de l'habitation à l'unité de voisinage; de l'unité de voisinage au quartier; du quartier au secteur de ville; de celui-ci à la ville. Et là aussi la pensée logique de décentralisation se fait sentir: nous donnons à ces divers éléments urbains, et spécialement au quartier, une grande indépendance, et de ce fait une complexité plus marquée, et nous entourons ces quartiers de préférence de zônes vertes. En un certain sens cela n'est autre chose qu'une des ma-

nifestations de notre lutte contre la ville trop grande. L'introduction systématique de zônes vertes de recréation, comme des artères, dans la ville de pierre, est encore un élément typiquement moderne de l'urbanisme actuel. Il est vrai que les villes possédaient déjà par le passé des parcs, quoiqu'en nombre bien trop restreint, mais jamais la zône de recréation, n'a été conçue en si étroite liaison avec la zône d'habitation qu'actuellement.

J'en arrive maintenant à l'édification architecturale de la ville. Un bon plan de ville veut être réalisé en harmonie avec son caractère. Un plan sans caractère n'en est pas un. Il est de la tâche de l'urbaniste d'exprimer ce caractère de façon très nette. Les immeubles, dont l'ensemble compose nos villes, ne doivent pas s'élever d'une manière chaotique les uns à coté des autres. Il faut que le plan urbain comporte des indications précises concernant la répartition des constructions, car cette répartition est d'intérêt social, économique et esthétique. La beauté d'une ville n'est pas accidentelle; n'est pas un effet du hasard: elle repose sur la répétition et l'alternance au juste moment et dans une juste mesure. Pour ces éléments un bon plan urbain doit contenir les indications nécessaires, non seulement en deux dimensions — en plan terrier donc — mais pour le moins schématiquement, en trois dimensions.

C'est dans cet esprit que j'ai conçu généralement mes plans de détail; je crois en effet que de cette manière seule l'urbaniste peut remplir sa mission en toute conscience de ses responsabilités, afin de préparer une bonne et belle ville, quoique cela se fera sur une base totalement différent du passé. Car les circonstances ont foncièrement changé et jamais encore il n'a existé des arguments aussi puissants pour l'édification d'une architecture réellement moderniste.

La maison individuelle, construite l'une à la suite de l'autre, avec toute la variété des formes dans laquelles s'exprimaient les désirs du maître de l'ouvrage, ainsi que les capacités artistiques de son architecte; cet élément tout à fait normal, tout à fait caractéristique de nos vieilles villes, est devenu une exception rarissime. En remplacement nous voyons s'élaborer de façon massive un système de logement à grande échelle. Il est certain que dans la construction de ces habitations, il y a encore une différenciation entre la maison familiale, l'immeuble à appartements et par ci et par là un gratte-ciel, etc., mais il est tout aussi évident que la normalisation et la réduction à quelques types fondamentaux sont la base logique et inévitable d'une telle conception du logement de la population. Dans ce problème l'habitation ne signifie rien qu'une unité qui se répète et qui ne peut plus prétendre exprimer la vie individuelle de la famille. Les bourgeois cossus qui par le passé bâtissaient leurs maisons, leurs palais, aux endroits les mieux choisis de la cité, ont disparu. Aussi bien les catégories que les classes se confondent peu à peu sur le plan économique, et, pour autant qu'il y ait encore des riches, ils ne recherchent plus les grandes maisons parce qu'ils y sont de plus en plus mal servi. Aussi voyons-nous les maisons des privilégiés, et des moins bien dotés se confondre de plus en plus sur le plan architectural.

Nous ne trouvons plus là les attachants contrastes de l'architecture du passé et cela constituerait un apauvrissement de l'urbanisme, si nous ne disposions de nouveaux éléments qui nous font garder confiance. Cette confiance nous l'avons effectivement, car bâtir à notre époque fait surgir la possibilité de la création de quartiers entiers, conçus d'un seul jet, et cela nous permet de concevoir l'urbanisme en première instance en tant qu'un *Art de l'Espace*. Je crois que ce fut Berlioz qui disait: „le plus bel instrument? mais c'est l'orchestre!" La ville n'est-elle pas la plus belle oeuvre architecturale? Car notre vie collective, avec ses multiples aspects et ses nombreuses facettes, fait apparaître dans nos cités et nos banlieues la richesse d'une différenciation extrêmement variée. Le Survey nous donne une idée de tout ce qu'on doit y rencontrer en fait de bâtiments administratifs, églises de croyances diverses, écoles pour études de tous genres, salles de recréation, de sports, etc. J'estime qu'il appartient à l'urbaniste de distribuer ces divers bâtiments ou de suggérer au moins leur emplacement et cela de telle sorte qu'ils apportent dans l'ensemble des constructions communes d'habitation la variété la plus naturelle. C'est ainsi que j'ai conçu ma tâche, mais il va de soi qu'il faut s'efforcer d'exécuter ce travail avec la souplesse qui convient. De cette manière, nos villes peuvent prétendre former une synthèse à la fois logique et belle: synthèse qui comprend l'élément classique de la répétition, propre à nos conceptions modernes de logement; qui comprend en outre l'élément romantique de la variété par la distribution exacte des bâtiments particuliers. Et en dépit des limitations auxquelles les difficultés financières de notre époque nous contraignent, j'entrevois cependant ici la possibilité réelle d'une beauté typiquement moderne pour nos nouvelles villes, car avec les moyens les plus simples on peut produire de la beauté urbaine. Ne cesserions-nous pas d'être artistes, si en fin de compte la beauté n'était pas notre but? Une telle conception présuppose la collaboration harmonieuse de l'urbaniste avec l'architecte qui partage à la réalisation du plan urbain. La nature même de leur tâche respective détermine aussi bien leur dépendance mutuelle que la limitation naturelle et respective de leur intervention. L'architecte qui bâtit dans une ville existante reconnaît se soumettre à une des exigences primordiales qui veut que son oeuvre soit étudiée dans une relation déterminée avec son entourage. La fonction architecturale du plan urbain consiste à donner aux architectes des directives positives suffisantes afin qu'ils puissent travailler de commun accord dans une ville encore inexistante. Personnellement je ne me suis jamais senti à l'étroit quand il me fallait concevoir, en tant qu'architecte, un bâtiment à intégrer dans un plan urbain fait par un confrère. *Ce n'est pas dans la liberté illimitée, mais dans l'acceptation raisonnable de limites qu'un bon projet architectural peut être élaboré.* D'ailleurs, il va de soi que le plan d'aménagemant doit démontrer assez d'élasticité, en introduisant — selon le cas — de plus grandes ou de moindres restrictions pour l'architecte.

Dans ces conditions un bon plan urbain non seulement ne gêne pas l'architecte, mais plutôt l'inspire, en lui donnant de grandes possibilités de s'exprimer. Ce ne sont donc pas les arguments qui me manquent pour avoir confiance dans la collaboration confraternelle sur une pareille base: collaboration qui sert les intérêts de tous.

Hélas je doute fort que notre organisation politique soutienne d'une manière suffisante la saine conception de l'Urbanisme telle que je viens de vous l'exposer. A l'époque du baroque, la dernière et peut-être la plus belle période que nous avons connue en urbanisme et en architecture, il fut possible de créer des oeuvres splendides parce qu'un roi avait placé sa confiance dans un architecte, et parce qu'il faisait exécuter intégralement les plans de celui-ci. Je ne désire certainement pas un retour à une telle

époque, car je sais que la beauté que nous admirons toujours fut bien souvent achetée au prix du sang et des larmes du peuple. Je reconnais également que la société, et de même l'urbanisme, sont devenus d'une complexité tellement étendue qu'un bon plan urbain ne peut plus être qu' une oeuvre de collaboration. *L'essence* même du travail créatif ne s'est pourtant pas modifié, et ce sera un seul homme qui devra en déterminer la forme finale, même si plusieurs y ont collaboré. Mais à ce moment les difficultés infinies ne font que commencer! Chacun de nous n'a-t-il pas expérimenté que notre démocratie ne vit que trop dans les palabres, les paperasses, les commissions et les compromis, et qu'elle ne connait que trop peu l'autorité et la confiance? Ne sera-t-il jamais possible que notre forme de gouvernement démocratique pourtant si raisonnable, réussisse à édifier en son sein, une démocratie culturelle dans laquelle l'oeuvre de création devienne une possibilité? Je ne parle pas ici de dictature, mais d'une collaboration hiérarchique de travailleurs qui, libérée de toute immixtion préjudiciable d'une bureaucratie accablante, puisse faire profiter la société des talents dont elle dispose, et cela sans compromis superflus.

En fin de compte, ce que je propage ici revient encore à une sorte de décentralisation, une décentralisation dans le domaine de l'esprit. Sous ce rapport, je tiens à exprimer toute ma confiance en notre Ministre de la Reconstruction, S. E. In 't Veld, qui encourage la décentralisation dans la matière de l'habitation populaire et qui, sans doute, a l'oeil ouvert pour les difficultés sur la route presque infinie de l'artiste-urbaniste.

Ici je m'arrête en ce qui concerne l'Urbanisme, pour poursuivre par quelques considérations sur l'architecture moderne.

De nos jours, nous pouvons construire tout ce que nous voulons. Ceci est à la fois une libération et un danger pour l'art architectural. En ce qui concerne la relation entre l'art de construire et l'architecture proprement dite, tant d'aphorismes embrouillants font prime, que je crois nécessaire d'y consacrer quelque attention.

Il va de soi qu'une construction efficace est „conditio sine qua non" d'une bonne architecture. Mais ne soyons pas naifs au point d'identifier construction et architecture et de nous figurer que d'une construction exacte surgisse automatiquement une bonne architecture.

Qui veut connaître une langue doit avoir assimilé et la grammaire et la syntaxe, mais il est évident qu' avec cela il n'est pas encore écrivain ou poète! La construction est un moyen, et nous reconnaissons pleinement que c'est un moyen très important; tellement important même que sans construction il ne pourrait y avoir d'architecture. De même, la poésie est impensable sans la langue. Mais tout de même, la construction n'est jamais qu'un moyen, dont l' architecte use selon ses besoins, mais qui ne doit pas le dominer.

Pourquoi une construction *visible* pourrait-elle seul être une construction *sincère,* cela ne m'est clair du tout. Il n'est absolument pas nécessaire, ni même important, qu'une structure soit visible de l'extérieur; cela n'est pas non plus le cas dans les admirables constructions de la nature. Personne ne peut nier l'efficience, ni la beauté, du corps humain parce que le squelette n'est pas visible de l'extérieur. Nous devinons néanmoins extérieurement la présence de ce squelette caché Ainsi existe-t-il d'admirables matériaux qui doivent rester également cachés, tel l'acier par exemple, parce qu'il faut que l' acier soit protégé du feu et de la rouille par un revêtement efficace. J'estime hautement le béton armé comme moyen constructif, mais je n' aime pas sa couleur. Pourquoi ne pas revêtir une bonne construction en béton armé de matériaux, dont la couleur et la structure sont plus belles? D'ailleurs, ce n'est pas tout. Je me rappelle, des années de début du mouvement moderniste, de ces meubles dont la construction sincère avait été faite de façon si démonstrative qu'ils en étaient devenus laids. Derrière ma maison, au milieu de la bruyère, passe le chemin de fer électrique avec ses portiques en béton armé parfaitement et honnêtement construits, mais hélas bien laids. Et combien déparent-ils la belle campagne! Comprenons-nous bien. Il est évident que moi aussi je désire que l'on construise d'une manière efficace et directe et je connais également des constructions qui se distinguent par leur efficacité ingénieuse et suggestive. J'estime également qu' il est nécessaire de construire de telle manière que la nature propre des matériaux, tel le squlette, est soustrait à la vue. Or il me semble avoir dit clairement par ces quelques exemples que l'art architectural est autre chose que l'art de bien construire; quelque chose de plus que la bonne construction.

Et qu'est ce donc au fait ce quelque chose de plus?

Je veux essayer de l'expliquer car je me sais parmi des confrères qui me comprendront parce que nous connaissons tous cette recherche pénible et ces moments de délivrance heureuse dans notre lutte avec cette feuille de papier vierge sur notre table à dessin. Nous voilà donc avec nos programmes de construction. Notre esprit est aussi vierge, aussi naif, aussi simple que la feuille devant nous. Tout encore peut en provenir, tout peut s'y inscrire. Alors commence ce travail de dimensionner, de grouper les espaces désirés, objectivement, méthodiquement, logiquement. Mais, immédiatement, plusieures possibilités se présentent, même si nous nous forçons à être extrêmement objectifs et extrêmement critiques. Voilà précisément ce que c'est: une simple habitation ouvrière de trois ou quatre pièces offre plus de possibilités à l' esprit créateur qu'un navire de guerre gigantesque, dont la forme est entièrement déterminée par la fonction et la destination très précise de toutes ses parties. Si même on a la volonté de répondre objectivement aux exigences du programme, il reste toujours à l'architecte plusieurs possibilités. Cela signifie que le fonctionalisme, même s'il est un aspect important de l'art architectural, ne le détermine aucunément. Par quoi l' architecture est-elle déterminée alors?

Je ne pratique pas la philosophie de l'art et je laisse avec plaisir la philosophie à ceux qui ne se penchent pas sur une table à dessin mais qui travaillent avec la plume. Toutefois je me rends bien compte de la nature même de la profession que j'aime et je suis suffisamment agé aujourd'hui pour pouvoir exprimer sans prétention mon opinion surtout ici, où l'on m'y a invité si courtoisement.

Et bien, *je suis d'avis que le fait de bâtir n'atteint la qualité artistique que lorsque le bâtiment est sublimé par des proportions de volumes belles et harmonieuses, exprimant d'une façon explicite et significative la destination, et surtout le sens culturel, du bâtiment.* L'art architectural ne connaît en fait qu'un seul moyen: la proportion: proportion des espaces et des masses, se présentant en forme et en couleur. Ainsi se fait-il que l'architecture est apparentée à la musique qui est basée également sur des valeurs de proportions. Il n'est pas vrai que l'architecture soit le plus matériel des arts: en tant qu'expres-

sion artistique elle est aussi immatérielle que les autres arts, car sa signification ne réside pas dans sa valeur matérielle, mais dans sa valeur spirituelle, *Cette valeur spirituelle, c'est ce que l'architecte a pu atteindre au moyen des proportions spaciales de son oeuvre, en tant qu'expression d'une idée.*

Qu' est-ce que cela veut dire?

Je veux dire qu'un hôtel de ville qui n'est qu'un immeuble de bureaux parfaitement conçu, même avec de bonnes salles de réception et de réunion, n'est pas encore à cause de cela un spécimen de bonne architecture. Pour y atteindre il doit en outre symboliser le sens et la dignité de l'autorité communale.

Je veux dire qu'un théatre n'est pas encore une oeuvre architecturale parce que l'acoustique y est bonne et la visibilité égale de toutes les places. L'ensemble du bâtiment doit mettre les visiteurs dans une atmosphère de fête, parce qu'ils espèrent y goûter des joies de valeur culturelle.

Je veux dire qu'une école n'est pas déjà une oeuvre architecturale parce que les enfants se trouvent dans des locaux bien clairs. Ce bâtiment doit déjà être par lui-même une leçon du bon, du beau, du raisonnable que les enfants y vont apprendre, et de préférance une leçon aimable.

Je veux dire qu'une église n'est pas encore une oeuvre architecturale si elle n'est qu'un espace de réunion adéquat à sa fonction et si l'on peut suivre parfaitement le prédicateur et l'office. Si elle n'exprime pas quelque chose de la dévotion devant le Créateur, cette construction n'a pas grand' chose de commun avec l'architecture.

Je ne vous donne que quelques exemples, en y ajoutant que tout cela n'est pas une question de plus ou moins de luxe ou d'ornement. La totalité des proportions de structure doit se diriger vers l'expression de ces valeurs spirituelles.

Et voyez, ces valeurs sont de celles qui dominent et dépassent le temps. Ce sont des valeurs éternelles, relevant l'architecture au dela des variations de la mode. Ce sont des valeurs qu'expriment, au cours des siècles, toutes les véritables oeuvres d'architecture, valeurs dont notre art de construire ne peut, ni ne doit se passer s'il veut prétendre à la qualité architecturale. Valeurs qui en vérité ne peuvent être remplacées par des formules par des slogans, tels que le cubisme, le futurisme, le fonctionalisme. Pour cela même ces slogans se démodent si rapidement. Si en feuilletant les revues techniques, nous considérons les reproductions de l' architecture soit-disant moderne dans tous les pays du monde, une similitude superficielle nous frappe. Tous ces cubes à toiture plate, au nombre infini d'étages, aux séries infinies de fenêtres horizontales, toutes ces constructions adroites, qui n'imposent que par leurs dimensions grandioses: en quelle relation ont-elles été conçues par rapport au sol, à leur voisinage, leur climat, leur destination? Et surtout: quel est leur sens expressif?

Sans doute ces bâtiments sont-ils parfaitement construits, mais précisément pour cela, je le considère comme un danger que nous pouvons construire si virtuosement. Car je crains que la signification particulière de l'architecture ne soit trop souvent oubliée et que beaucoup de ces bâtiments qui passent pour être modernes, en sont restés au stade de la construction, sans avoir pu atteindre le niveau de l'Art. Ainsi, par exemple, j'éprouve une admiration sincère pour la construction parfaitement étudiée, la mise au point scrupuleuse des détails, le choix original des matériaux et l'organisation admirable du chantier des bâtiments de l'O.N.U. actuellement en construction. Certes, ce sont là des qualités vraiment appréciables, mais une semblable réalisation exprime-t-elle un tant soit peu la noble pensée d'une collaboration humaine portée au plus haut degré? Un trust de constructeurs d'automobile n'aurait-il pas pu édifier pour luimême un semblable bâtiment de bureaux? Des autres industries n'en ontelles pas déjà édifiés de semblables?

Ainsi j'ai été également frappé par certains plans d'extension de petites villes et villages dans des pays dont la population est très peu dense, et où l'on se réjouit de rencontrer enfin un village sur des routes infinies. Ces plans d'extension se composaient notamment de quelques gratteciel, et pourquoi donc? Ce braves villageois ne vivraient-ils pas plus heureux dans une cité-jardin fleurie et dans de fraiches maisons familiales? Une telle solution n'est certes pas aussi spectaculaire, mais n'est-elle pas beaucoup plus humaine et en fait plus belle, en passant sous silence encore le côté économique. Si je crois devoir m' élever contre de semblables réalisations, qui dans certains milieux professionnels sont considérées comme des exemples, et par certains comme des sommets de l'art, c'est parce que je sens malgré cela le besoin de vous communiquer toute la confiance que j'éprouve et toutes les possibilités que j'entrevois pour le développement de notre architecture moderne. Car il n'est évidemment pas vrai que la liberté que nous permet la technique de construction ne soit qu'un danger. Ce peut être aussi un salut, si nous nous servons de ces moyens d'une manière significative au profit de la valeur architecturale véritable telle que je viens de vous la décrire.

Permettez-moi de me répéter: *l'Architecture c'est le jeu beau et sérieux des espaces. Nous devons jouer ce jeu de notre manière,* en exprimant l'époque que nous vivons, et l'appareillage technique de cette époque nous donne les possibilités architecturales qui seront typiquement de notre temps. Le principe tout à fait logique de la séparation de fonctions, par l'emploi de l'acier et du béton armé comme élément portant, et d'autres matériaux comme enveloppement; ce principe moderne permet des portées auxquelles on ne pouvait penser autrefois, et rend possibles des constructions d'une légèreté quasi immatérielle. Souligné par la toiture plate, l'enveloppement, ce moyen matériel de faire parler l'espace, peut s'alléger dans une mesure impressionnante de clarté et de transparence. Cette méthode de bâtir sans détour est à mon avis bien caractéristique pour notre architecture moderne.

J'ai une profonde admiration pour le style baroque qui créa des oeuvres où l'espace est traité d'une manière magistrale: ce furent bien souvent des espaces qui chantaient: espaces à la fois dignes et joyeux. Mais combien l'enveloppe spaciale devait être lourde et massive: les murs, les plafonds et les voûtes devenaient en eux-même un des buts de la construction. Ils exigeaient bien d'attention, aussi furent-ils décorés avec la grace surchargée, si caractéristique pour cette époque. Epoque bien plus raffinée et plus somptueuse que la nôtre, mais ayant sans le moindre doute un horizon plus étroit. L'homme moderne ne désire sûrement plus une ornementation surchargée: il se rend compte à nouveau que *dans tous les domaines de l'art l'effet le plus marquant est souvent obtenu par les moyens plus sobres, les plus austères.*

Nous connaissons de très beaux dessins où rien qu'avec quelques lignes l'expression est complètement atteinte, malgré tout ce qui a été éliminé. Cette sobriété, nous la connaissons également dans la musique: Mahler p.e. a composé des symphonies que beaucoup d'entre nous trouvent trop bruyantes, mais dans

ses „Kindertotenlieder" et „Das Lied von der Erde" cette personnalité discutée atteint des sommets solitaires, précisément parce qu'il a su renoncer à beaucoup de choses. Dans la littérature nous connaissons également des pages dans lesquelles l'essentiel n'est même pas exprimé par des mots, mais évoqué entre les lignes. Or, les moyens modernes de construction nous permettent à nous également de renoncer à beaucoup afin d'atteindre ainsi une bien plus forte expression de l'espace.

Ces derniers jours, une revue américaine m'est parvenue, reproduisant entre autre le bâtiment de l'aérodrome Idlewild de New-York. Je fus frappé par le beau jeu de volumes de ses énormes salles d'où les voyageurs ont une vue parfaitement libre sur tout l'aéroport. C'est un bâtiment dont l'exactitude de la forme est de la même qualité que celle des avions qui atterrissent tout autour. Nous nous trouvons devant une création suggestive de volume en parfaite harmonie avec la destination du bâtiment. Afin d'exprimer davantage ma pensée, je me permets de vous citer un exemple bien plus modeste puisé dans ma propre pratique: le projet d'un hôtel de ville pour Velsen-IJmuiden, le port d'Amsterdam, situé sur une place qui doit encore être aménagée selon mon projet pour la réconstruction de cette ville. La salle de Conseil, siège de l'Administration Communale, fait saillie au niveau du Ier étage, face à la place, et est portée par deux points d'appui. L'entrée principale est de ce fait protégée par cette salle, construite en encorbellement. Ainsi le bâtiment a l'air de faire un geste bien précis: comme un poing la salle de Conseil se tend vers la place, symbolisant l'emprise de l'autorité. Quelle intensité d'expression peut-on atteindre à notre époque avec si peu de moyens constructifs!

Ainsi j'arrive au terme de mes considérations.

J'espère vous avoir rendu sensibles les raisons de ma confiance dans l'avenir de notre art architectural. En effet, si nous bâtissons dans cet esprit, en tablant sur des plans d'extension suggestifs, et en usant les admirables moyens de notre époque, je suis convaincu que nous pourrons en bonne collaboration et avec les moyens les plus simples et les plus purs, créer *des villes dans lesquelles les espaces chanteront à nouveau.*

Cette conception conduit-elle à un style spécifiquement moderne?

Je ne m'embarrasse pas d'une telle question.

L'attitude libre de l'artiste devant l'oeuvre à realiser conduira toujours à des différences d'ordre individuel. Ces differences peuvent, vous l'admettrez, être un enrichissement de l'aspect de la ville. Je ne m'attends certes pas à une si marquante unité dans la forme, ni à l'emploi généralisé de détails uniformes et typiques pour un style, comme par exemple dans les periodes classiques. La vie est devenue bien plus compliquée et pour cela même notre société demande une plus grande diversité de bâtiments, avec des destinations infiniment plus variées. Mais, si nous nous plaçons devant nos problèmes, conscient de ce principe raisonnable et à mon avis évident, et non avec le but préconçu d'épater le bourgeois; si nous travaillons avec la discrétion de serviteurs de la communauté qui espèrent pouvoir réaliser quelque chose de bon et de beau, profitant de tout ce que notre temps nous procure, au profit de tout ce que ce temps nous demande, nous atteindrons pourtant une certaine unité spirituelle, un caractère commun dans notre oeuvre à nous tous.

Cela aussi, en fin de compte, est un style.

Jamais encore une belle chose n'a été créée sans l'esprit de sacrifice de l'artiste; sans la volonté de l'homme d'atteindre la beauté.

Puisse-t-il nous être donné de nous sentir guidés, non seulement par la sagesse de l'esprit, mais encore par la sagesse du coeur afin qu'elles nous rendent capables de donner à notre captivante époque sa propre beauté captivante.

Beauté, dont la vie ne peut se passer.

KRONIEK

Boekbespreking

Hout in alle tijden, W. Boerhave Beekman, deel II, 1949. Uitgev.mij AE. E. Kluwer, Deventer

In ons vorig nummer hebben wij een bespreking gewijd aan het eerste deel van deze onder leiding van Boerhave Beekman samengestelde reeks werken over hout.

Het tweede deel van de serie, dat thans de aandacht vraagt, is niet minder groots van opzet en heeft tot thema: „Historie van de Grieken tot en met de Byzantijnen; bijzondere toepassingen tot het eind der XIXe eeuw". Ook bij dit deel blijkt duidelijk, dat de samensteller bezield is geweest door een ware liefde voor het materiaal hout. Die liefde dreigt haast een maniakaal karakter aan te nemen, wanneer men ziet, hoe hij, gesecondeerd door een staf van medewerkers, de ganse aarde afspeurt en alles wat, hoe dan ook, met hout in verband staat, te boek stelt.

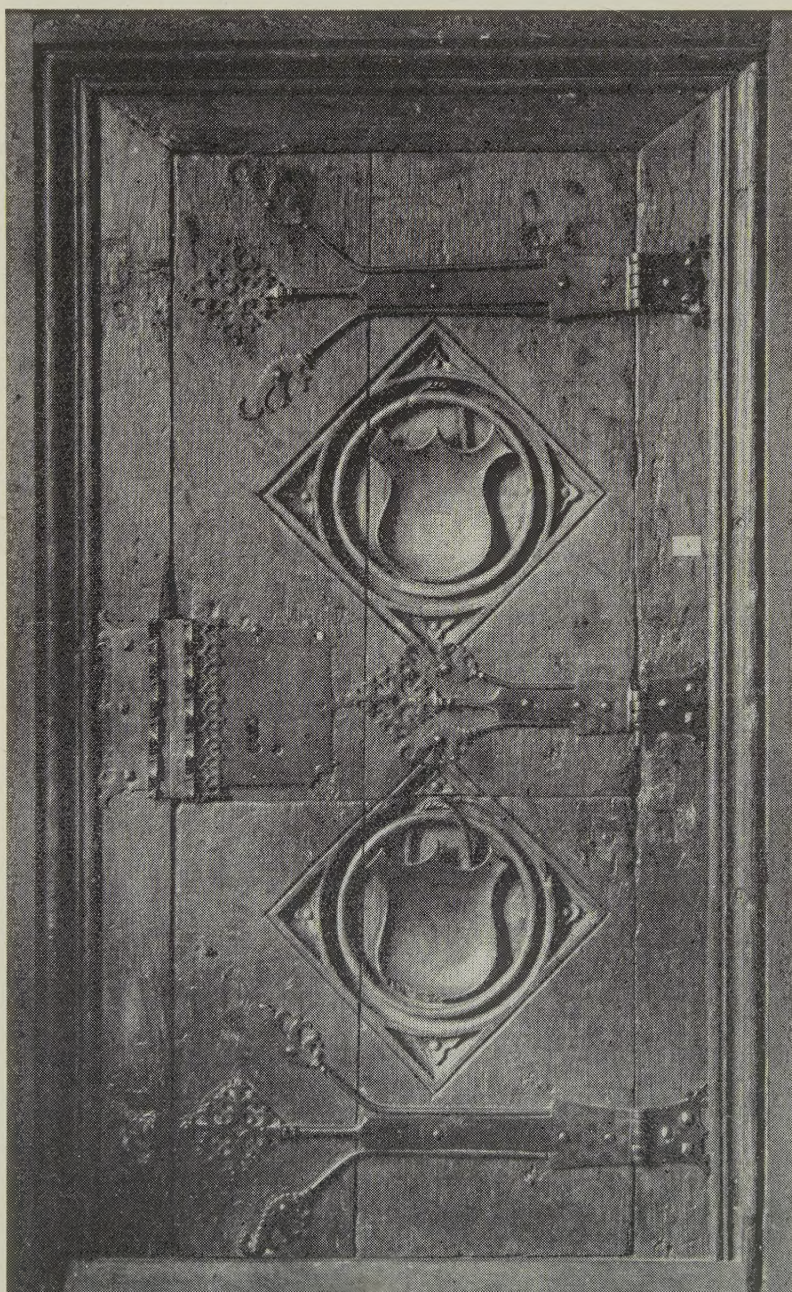
In de Inleiding licht Boerhave Beekman zijn streven nader toe: „Uitzicht geven op de wereld met al wat daar leeft, zowel in het rijk der natuur als in het domein van de techniek en de kunst, geestdrift te wekken voor de kennis der historie als bewaarster van herinnering, schakels te laten zien, die het onverbrekelijke verband der dingen aantonen, de synthese te zoeken, die de nuttigheids- en de schoonheidsfactor tot hogere eenheid verbindt, is een moeilijke doch heerlijke taak".

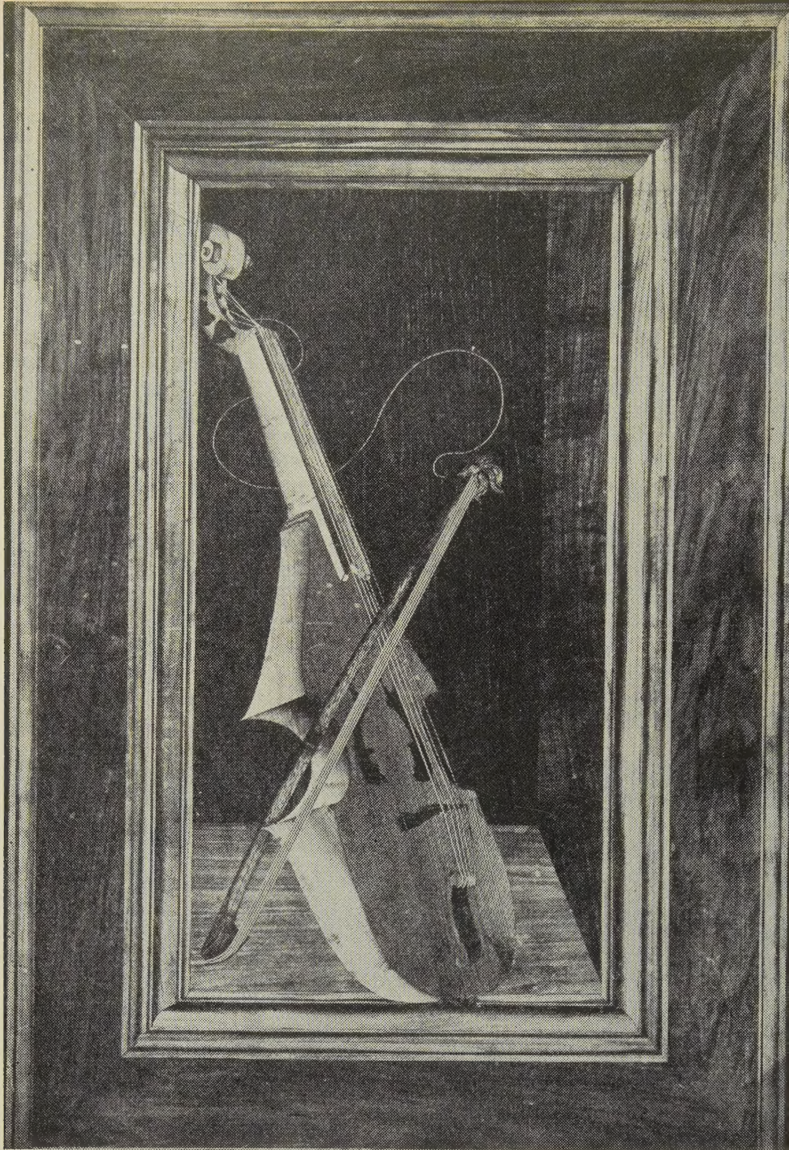
Voor dit hoge doel kan men slechts bewondering hebben, maar wij vragen ons toch af, of het mogelijk is de synthese zelfs maar te benaderen door het te onderzoeken terrein a priori af te perken tot die ene materie hout, hoe belangrijk deze dan ook moge zijn. Want bij ieder der hoofdstukken, ook in dit deel, is het hout het uitgangspunt geweest.

Het ging er niet om U een geschiedenis van het muziekinstrument, van het meubel, van het interieur, van de beeldhouwkunst te geven. Het ging er om U te laten zien wat er in al deze uitingen van de menselijke geest aan hout toegepast werd. Naarmate men verder in dit boek doordringt, wordt het U duidelijker, dat niet een historicus maar een houtexpert het kader heeft vastgesteld, waarbinnen hij zelf en zijn medewerkers dienden te blijven. In de ook zeer fraai geïllustreerde overzichten over de scheepsbouw, die tot aan de XIXe eeuw reiken, geldt dit bezwaar nog nauwelijks. Anders wordt het reeds bij het hoofdstuk over muziekinstrumenten. De schrijver hiervan heeft heel wat regels nodig om U mede te delen, dat bij de vervaardiging van speeltuigen hout wel belangrijk is geweest, maar dat daarnaast ook herhaaldelijk ander materiaal toepassing vond. Bij deze opmerking moet hij het echter laten, want het kader verbiedt hem deze instrumenten, van hoeveel betekenis deze voor de ontwikkeling overigens ook geweest mogen zijn, verder te bespreken.

Het hoofdstuk over „Vijftien eeuwen meubelkunst in hout" opent met de beroemde zetel van Bisschop Maximiaan (niet Maximiliaan zoals vermeld wordt), die weliswaar een houten kern heeft, maar zijn betekenis toch ontleent aan de in ivoor gesneden panelen, waarmede het meubel belegd is. Ook de schrijver over „Vijf eeuwen interieurkunst in hout" heeft moeite met het houten keurslijf, ziet zich volledigheidshalve genoodzaakt

Deur van een muurkastje XVIe eeuw Rijksmuseum

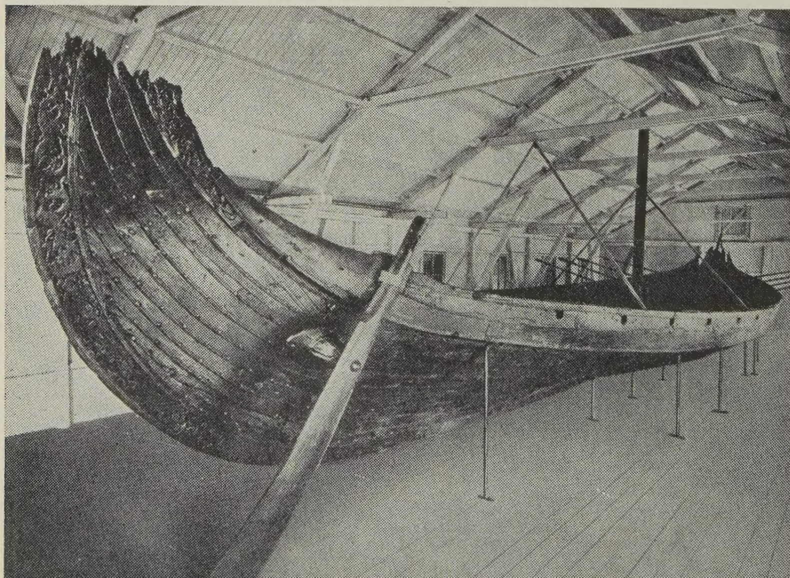

Deur Stanzen van Rafaël Italië vroeg XVIe eeuw Inlegwerk

een reproductie van twee ruimten in het Paleis van Versailles op te nemen waar men hout tevergeefs zal zoeken. „Acht en veertig eeuwen beeldhouwkunst in hout" is een hoofdstuk, dat van de beperking, die in de opzet lag opgesloten, nog het meest te lijden heeft gehad.

Met zevenmijlslaarzen worden deze eeuwen doorgenomen, uitgaande van enige Egyptische voorbeelden met het accent op de Middeleeuwen en als sluitstuk de „Indische zaal" in het Koninklijk Paleis in Den Haag! Anderzijds is alle in steen uitgevoerde beeldhouwkunst weer als „taboe" geweerd en de arme Grieken, de Italianen, maar ook de Nederlanders der XVIIe eeuw, zij allen schitteren door afwezigheid, waar zij niet in hout gewerkt hebben. Verschillende hoofdstukken van het werk geven zo een uitgesproken verwrongen — en dus vals — historisch beeld waaraan niet de schrijvers schuldig zijn, maar dat zijn oorzaak vindt in de opzet zelf.

Het Osebergschip Noord Europa omstreeks 800 na Chr.

Wanneer men zich deze beperking eenmaal duidelijk voor ogen heeft gesteld, valt er ook van dit deel nog veel te genieten. De afbeeldingen zijn over het algemeen met zorg gekozen en het merendeel is op uitstekende wijze gereproduceerd. Het boek is hierdoor tot een aantrekkelijk plaatwerk geworden. De tekst voor de verschillende hoofdstukken, die behalve door de samensteller door 11 medewerkers werd geschreven, is lang niet altijd van hetzelfde peil. Hier en daar zou men deze zeker ook wat critischer hebben willen zien. (Hoofdstuk Meubelkunst, afb. 10, 14 is niet Frans omstreeks 1500, maar waarschijnlijk Nederlands en na 1520; afb. 10, 39 is zeker geen prachtvoorbeeld van Renaissance, maar dateert uit de XVIIIe eeuw; afb. 10, 79 heeft met de Koning Stadhouder Willem III niets te maken, maar is vermoedelijk in de vorige eeuw uit oude onderdelen samengesteld - Red.).

Wellicht is er in het thans voor ons liggende deel geen hoofdstuk, dat ons zozeer met de boom, en dus met het hout in contact brengt als dat van Prof. Dr. H. Kraemer, die schrijft over „De boom als object van godsdienstige verering".

Dit hoofdstuk raakt aan zovele belangwekkende facetten, dat men niet verzuime het te lezen. Zo er een hoofdstuk is dat past in het kader door de samensteller gesteld, dan is het dit. Prof. Kraemer eindigt zijn beschouwing met de mededeling, dat hij deze schreef in de „bloedigste en vernietigendste fase van de tweede wereldoorlog" en hij besluit zijn boeiende bijdrage: „Temidden daarvan stond men telkens stil voor het ondoorgrondelijke mysterie van de, tegen alle ellende en schijnbare zinneloosheid in, onuitblusbare levensdrift van de mens. Een van de indrukwekkendste symbolen in deze levensdrift vindt men in de overstelpende rijkdom en mythen, die de mensheid vanaf praehistorische tijden aan de boom heeft verbonden".

T. S.